

Élmény és hálózat: Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében*

„Ez az élet élhető, ez az élet szerethető, ez az élet igazi élet. Valahogy keresni kell benne a hitelességet, amit borzasztó nehéz megtalálni. Rengeteget téved benne az ember. Hát nem tudom, tévedésnek lehet-e ezt nevezni. Nem téved igazán, hanem rengetegetszer lép az ember úgy, hogy utána ezt a lépést megbánja, utána ettől a lépéstől rossz érzése van, hogy ezt talán mégse kellett volna. De aztán ahogy megy előre az élet és az ember túl nagy gáztetteket nem követ el, túl nagyokat nem hazudik, akkor mégis valahogy elfogadja azt, hogy élete valamilyen egység volt.” (Mérei – Szilágyi 2006, 290.)

Mérei Ferencet az utókor a magyar szociálpszichológia történetének egyik meghatározó, emblematikus alakjaként, „alapító atyjaként” tartja számon. Szociálpszichológusként való azonosításában nagy szerepet játszik az a tény, hogy nemzetközi hírnevét is elsősorban társadalomlélektani műveinek, ezen belül *Az együttes élmény* (Mérei 1947) többször megjelent angol nyelvű változatának köszönheti (Mérei 1949a; 1952, 1958 és 1966).

Saját szakmai identitásának azonban *nem* a szociálpszichológia volt a meghatározó eleme. Színre lépésének időszakában, a negyvenes évek második felében a szociálpszichológia mint önálló diszciplína és szakma Magyarországon nem létezett. A tudományának a pszichológiáról vagy más társadalomtudományi diszciplínáktól való elkülönülése, intézményesülése és professzionalizálódása más országokban (így először az Egyesült Államokban) is csak a harmincas években kezdődött, és teljességgel a második világháborút követő évtizedekben ment végbe. Mérei sokoldalú tevékenységéből egyébként is meglehetősen nehéz volna kimetszeni a társadalomlélektani szálát, mivel ez szorosán összefonódott pedagógiai, gyermeklélektani, klinikai pszichológiai, irodalom- és művészetpszichológiai munkásságával, a pszichodráma-mozgalomban vállalt kezdeményező szerepével, nem utolsósorban pedig politikai és közéleti tevékenységével is. Ugyanakkor ő volt az első olyan pszichológus Magyarországon, aki csaknem folytonosan művelte a szociálpszichológiát (is), bár különféle korszakokban más és más hangsúlyokkal és célokkal. Munkássága nagymértékben hozzájárult e tudományág későbbi, a hatvanas-

* In: Erős Ferenc: *Trauma és történelem*. Budapest: József Műhely, 2007. 50-83. Korábbi megjelenése in: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*. Budapest: Új Mandátum, 2006. 127-160.

hetvenes években történő professzionalizálódásához, egyszersmind azonban mindvégig *külön utat* képviselt a szociálpszichológia fő áramához képest.

Ebben a tanulmányban Mérei szociálpszichológiai munkásságának történeti *kontextusát* vizsgálom. A pszichológia más területein és neveléstudományban folytatott tevékenységére, valamint politikusi, közéleti szerepére csak annyiban térek ki, amennyiben ez szorosan kapcsolódik társadalomlélektani műveihez. Az előzményekre, hatásokra, párhuzamokra és az életmű belső összefüggéseire koncentrálok, s nem törekszem Mérei egész életpályájának megítélésére és értékelésére. Meg kell azonban jegyezni, hogy életművét a huszadik század második fele magyar szellemi életének egyik kimagasló teljesítményének tartom, s éppen ezért úgy gondolom, sürgetően fontos feladat volna teljes munkásságának elemzése és objektív értékelése – melyhez a jelen tanulmány, csakúgy, mint a 2006-ban megjelent *Mérei élet-mű* című kötet (Borgos, Erős és Litván [szerk.] 2006), adalékokat kíván nyújtani. Ennek szükségességére Pataki Ferenc már az 1989-es Mérei emlékülésen tartott előadásában felhívta a figyelmet: „a szellem embere két dolgot alkot: életmintát és teljesítményt. Teljesítményt, amely az idő múlásával mindegyre személytelenebbé válik, és a személytelen tudomány közös birtoka lesz. Méreinel az életminta és a tudományos teljesítmény különös szervességgel szövődött egybe. [...] egyre több eszmecserére lesz majd szükség, hogy a teljesítményt önmagában is szemügyre vegyük, s egyre inkább mérlegeljük, mi és miképpen maradandó benne.” (Pataki 1989, 23.)

Mérei az egyik leggyakrabban hivatkozott magyar pszichológus,¹ aki már életében legendává vált; a tanítványok kommunikatív emlékezetében is karizmatikus figuraként él tovább. Ez részben megkönnyíti életműve kutatását, hiszen az írott és szóbeli visszaemlékezések igen gazdag anyagot kínálnak; részben pedig megnehezíti, mivel a tényeket olykor nehéz szétválasztani a hozzájuk tapadt értelmezésektől és legendáktól. Mint általában a memoárok, a Méreiről szóló visszaemlékezések is ellentmondásokat, következtelenségeket tartalmaznak. Kérdés, hogy a későbbi pszichológus-nemzedékek kulturális emlékezetében miképpen fog reprezentálódni Mérei alakja, s a vele kapcsolatos narratívumok milyen változatokban élnek majd tovább. Vonatkozik ez szociálpszichológusi munkásságára is, amelynek egyes fogalmai és témái (együttes élmény, rejtett hálózat, utalás, több szempontú szociometria stb.) máris kanonizálódtak.

Bár az utóbbi években több elemzés és kommentár született társadalomlélektani munkáiról és azok jelentőségéről (lásd pl. Lányi 1998; Csepeli 1999; László 1999), ezek többnyire csupán egy-egy aspektust érintettek. Holott Mérei munkái igen koherens életművet képeznek, amelyben a témák, fogalmak, gondolati elemek ismétlődnek, bár korszakonként más és más hangsúlyokkal és összefüggésben. Ebben a dolgozatban ezen összefüggések rekonstruálására teszek kísérletet, elsősorban *korai*

¹ A magyar pszichológusok idősebb nemzedékétől felkérésre kapott önéletrajzokban a hivatkozások gyakorisági sorrendje – magyar pszichológusok esetében – így alakult: Kardos Lajos, Mérei Ferenc, Ferenczi Sándor, Szondi Lipót, Harkai Schiller Pál, Radnai Béla, Várkonyi Hildebrand Dezső, Gegesi Kiss Pál, Hermann Imre, Grastyán Endre, Karácsony Sándor. Lásd Pléh 2003, 347. Lásd még: Lányi, Bodor és Pléh 1997; Bodor, Lányi és Pléh 1998.

társadalomlélektani vizsgálatait állítva középpontba (lásd még Erős 1989; 1990a; 1990b).

1. „Hibrid tudomány”

A társadalomlélektanról szóló rövid ismertetésében, amely az akkori pszichológia fő irányait bemutató 1946-os *A mai lélektan* című kötetben jelent meg (Hermann et al. 1946), Mérei leszögezi:

„A társadalomlélektan távolról sem olyan kidolgozott munkaterület, mint a lélektan többi területei. Jelenségei kevésbé körülhatároltak. Terminológiája tisztázatlan. Törvényszerűségeit és módszereit legtöbbször a lélektan más területein dolgozó irányoktól veszi kölcsön. Hol úgy jelenik meg, mint a lélektani területeknek sajátos bizonyítási területe, hol, mint társadalomtudománynak egy a pszichológiával kacérkodó ága. Mindkét esetben jellemzi azonban a módszerek kevertsége. Mint hibrid tudomány hajlamos gépiesen átvenni és alkalmazni olyan megállapításokat, melyek a jelenségek egy kis körében, az érvényességnek egy más szintjén születtek” (Mérei 1946, 9.).

Az ilyenfajta hibridizáció gyakori jelenség a tudományok történetében. Ennek során nem csupán módszerek és elméletek keveredhetnek, hanem azok a *szerepek* is, amelyek a kutató, a tudós magának vall, vagy amelyeknek megvalósítására törekszik. Mérei szociálpszichológiai tevékenysége voltaképpen egy *szerephibridizáció* eredményeként is felfogható. A modern pszichológia történetében gyakran találkozhatunk ilyenfajta hibridizációval. A tudományos felfedezések és újítások szociológiájából jól ismert eme jelenség egyik klasszikus tizenkilencedik századi példája a modern pszichológia egyik „alapító atyjának”, Wilhelm Wundtnak az esete, aki szerepet és helyet keresve magának a német egyetemi rendszerben, az orvosi-természettudományos háttérrel kapcsolta össze a filozófiai problémák iránti érdeklődésével, és e kettő kombinációjából született meg innovatív módon a kísérleti lélektan (lásd Ben-David és Collins 1966). Egy másik fajta szerepkombináció, amely ugyancsak jellemző volt a modern pszichológia fejlődésére, a gyakorlatias (nevelési, mentálhigiéniai, társadalomszervezési, ipari-gazdasági) orientáció és a főként darwinista ihletésű, naturalista kiindulású akadémikus lélektan keveredése az úgynevezett funkcionális pszichológiában. Mint Pléh Csaba kifejti a magyar pszichológia történeti fejlődéséről szóló „Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához” című tanulmányában (Pléh 1998a, 71-90. old), Magyarországon ez a szerephibridizáció már igen korán, több szinten és több szakaszban is végbement – így a filozófia és a pszichológia, a mélylélektan és az orvostudomány, illetve művészet és irodalom, valamint a gyermeklélektani, mentálhigiéniai, munkalélektani alkalmazások és különféle társadalmi ideológiák között.

Mérei tevékenységében a gyakorlati szakember szerepe vegyült a radikális társadalmi reformer és az elméletalkotó tudós szerepével, létrehozva egy sajátos és megismételhetetlen „hibridet”, amelyet a személyiség és annak kreativitása hitelesített. Ez a fajta hibridizáció természetesen a szociálpszichológiában sem volt egyedi

jelenség: tipikus útja ez a tudományág huszadik századi fejlődésének. A modern társadalomlélektan klasszikus, meghatározó figurái (így például George Herbert Mead, Kurt Lewin, Jacob Moreno, Erich Fromm, Theodor W. Adorno, Leon Festinger, Henri Tajfel és Erik H. Erikson) többnyire olyan, különféle szaktudományos háttérrel rendelkező tudósok voltak, akik elveik és elméleteik gyakorlati felhasználását sürgették – a mindennapi élet és az emberi kapcsolatok minőségének megjavítása, a csoportmunka, a vezetés és a meggyőzés hatékonyságának növelése, a csoportközi konfliktusok, feszültségek, előítéletek enyhítése stb. céljából. Elképzeléseik olykor nagyszabású társadalmi reformprogramokkal vagy radikális társadalmi utópiákkal párosultak. Az alkalmazás és a kutatás élesebb szétválása – miként a szociálpszichológia intézményesülése és professzionalizálódása is – csak az ötvenes-hatvanas években ment végbe, először az Egyesült Államokban, majd Nyugat-Európában (Farr 1986).

Mint Pléh Csaba megjegyzi fent említett tanulmányában, a magyar pszichológia fejlődésére – éppen a sokrétű hibridizációs formák következtében – különösen jellemző volt a különféle *hálózatok* jelenléte, illetve a hálózatok közötti szoros kapcsolat és a hálózatok tagjainak párhuzamos részvétele többféle hálózatban (Pléh 1998a, 75-76.). A szerephibridizációt és a hálózatosodást tekintve, Mérei munkássága jól beleilleszthető magyar pszichológia történeti fejlődésének kontextusába. Pléh Csaba megfogalmazása szerint „[ő] volt az archetipikus hálózati guru [...]. Egész életét azok a hálózatok határozták meg és töltötték be, melyekhez nem csak hogy tartozott, hanem ő keltette életre őket” (uo. 87.). Ez a megállapítás azonban inkább csak Mérei munkásságának későbbi szakaszaira érvényes, főként a pszichodráma-mozgalomban, illetve a „Törzs” néven ismert avantgárd informális művészi-értelmiségi csoportosulásában játszott szerepe folytán – és legalább annyira része az ön-mitológiának, mint a valóságnak. Ugyanakkor kétségtelen, hogy már magyarországi pályájának elején is fontos szerepe töltött be a Szondi Lipót körül kialakult „hálózat” (Szondi hatásáról a későbbiekben lesz szó). Igaz az is, hogy Méreinek a pszichológia (és a neveléstudomány) számos területén volt kezdeményező, hálózatszervező, sőt diskurzus-alapító szerepe, így a társadalomlélektanban is – de a hálózatoknak nem mindig középpontja vagy „szürke eminenciása”, hanem, éppen ellenkezőleg, olykor számkivetettje is volt.

2. Elődök és kortársak: a társadalomlélektani gondolkodás Magyarországon

Mindemellett nem Mérei volt az első gondolkodó, aki társadalomlélektani témákkal foglalkozott Magyarországon. Ha elődöket és előzményeket, illetve párhuzamokat keresünk a magyar szociálpszichológia jórészt még mindig megíratlan eszmetörténetében,² akkor első helyen a polgári radikalizmus gondolkodóit, a *Huszedik Század* körét kell megemlítenünk. E körben kaptak először visszhangot a kortárs nyugati társadalomlélektani gondolkodók, Herbert Spencer, Émile Durkheim, Gustave Le Bon, Gabriel Tarde, William McDougall és mások munkái. „A szociológia

² Néhány adalék a „megíratlan történethez”: Erős 1985; Engländer 1980; Hunyady 2001.

első magyarországi műhelyében” számos fontos vita zajlott a pszichológia és a szociológia, illetve a természettudományok viszonyának problémájáról, a pszichologizmus filozófiai és társadalomtudományi jelentőségéről. Ezekben a vitákban kiemelkedő szerepe volt Pikler Gyulának, Méray-Horváth Károlynak, Leopold Gusztávnak, Somló Bódognak, Jászi Oszkárnak, Bolgár Eleknek.³ A *Huszedik Század* azonban nem csak elméleti vitáknak és állásfoglalásoknak adott helyet, hanem olyan, konkrét társadalomlélektani elemzéseknek is, mint például Braun Róbertnek (1913) a falu lélektanáról, Jászi Viktornak (1904) a tömegről és ifj. Leopold Lajosnak (1910) a presztízsről szóló munkája. Leopoldnak ugyanezen témáról írt könyve 1912-ben jelent meg (Leopold 1987).

A magyar társadalomlélektani gondolkodás történetének másik fontos műhelyét az ugyancsak a huszadik század első évtizedeiben kibontakozó *pszichoanalitikus mozgalom* tagjainak és szimpatizánsainak köre alkotta. A pszichoanalízis aktív művelői közül Ferenczi Sándor, majd a néprajzkutatóként is jelentős Róheim Géza foglalkozott *par excellence* társadalomlélektani problémákkal, a lélekelemzés vonzásköréhez tartozó gondolkodók közül pedig a filozófus Varjas Sándor, a közgazdász Varga Jenő, legfőképpen pedig a szociológus és filozófus Kolnai Aurél munkásságát kell kiemelnünk (Kolnairól lásd részletesebben: Harmat 1994; Erős 2001a; Kolnai 2005; Kiss 1997).

A pszichoanalízis társadalombölcseleti és társadalomlélektani implikációit a két világháború között a Wilhelm Reichet követő freudomarxista irányzat hívei bontották ki; ennek az irányzatnak legjelentősebb magyarországi teoretikusa József Attila volt. A freudomarxista irányzat jelentős fóruma volt az *Emberismeret* című, rövid életű folyóirat, amelyet Kulcsár István pszichiáter és Székely Béla pszichológus szerkesztett. A marxizmus és a pszichoanalízis viszonyát taglaló tanulmányok és vitacikkek hosszú sora jelent meg a határon belüli és a határon túli magyar baloldali értelmiség folyóiratában, a kolozsvári *Korunk* hasábjain, többek között József Attila, Gaál Gábor, Molnár (Jeszenszky) Erik, Neufeld Béla, Totis Béla írásai. Számos pszichoanalitikus témájú, egyben társadalmi vonatkozású tanulmány jelent meg a két világháború között a *Nyugatban*, a *Századunkban*, a *Szép Szóban*, valamint más irodalmi és társadalomtudományi folyóiratokban (lásd Erős 1991).

A két világháború közötti időszakban több olyan – különböző színvonalú – monográfia látott napvilágot Magyarországon, amely címében is utalt a szociálpszichológia jelenségvilágára. E művek szerzőit saját, különféle szakterületeiken (szociológia, pedagógia, antropológia) végzett munkáik vezették el társadalomlélektani problémákhoz. Dékány István szociológus *Bevezetés a társadalom lélektanába* című műve 1923-ban, Bognár Cecil bencés szerzetes és pedagógus-pszichológus könyve *Mi és mások* címmel 1934-ben, Braun Soma, a jeles szociáldemokrata teoretikus *Társadalomlélektan* című, a kortárs külföldi szakirodalom széles körű ismeretén alapuló műve 1935-ben jelent meg. Különös figyelmet érdemel a fiatalon munkaszolgálatban elpusztult baloldali újságírónak és társadalomtudósnak,

³ Lásd a Litván György és Szücs László által szerkesztett *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre* c. kétkötetes válogatásban a „Szemlélet és módszer, viták, irányzatok” c. összeállítás tanulmányait (Litván–Szücs [szerk.] 1973, I. köt. 157-314.). Lásd még Litván György és Szücs László Bevezetését (uo. 5-46.), továbbá Litván György (2003) *Jászi Oszkár* c. könyvét.

Donáth Györgynek *A mágikus és logikus világkép társadalmi alapjai* című munkája, amely 1940-ben látott napvilágot. Donáth ebben az – általa „társadalomlélektani kísérletnek” nevezett írásban a marxizmusnak a gondolkodás tartalmi elemei és a termelőerők változásai közötti összefüggésről szóló tanítását igyekszik alkalmazni a gondolkodás formai elemei és a társadalmi szerkezet közötti összefüggésre, erőteljesen támaszkodva a pszichoanalitikus Hermann Imrének a logika mélylélektani összefüggéseivel kapcsolatos vizsgálódásaira és a francia antropológiai-társadalomlélektani iskola (Durkheim, Lévy-Brühl) eredményeire. Donáth György (1940) munkája – amelyre később Mérei is többször hivatkozik – a társadalom- és egyénlélektani tényezők egységét hangsúlyozza, ennyiben pedig szorosan kapcsolódik Mérei ekkor formálódó elméleti koncepciójához, amely első könyvében, *A pályaválasztás lélektanában* fogalmazódott meg (Mérei 1942).

Társadalomlélektani elgondolások a szellemi élet más szféráiban is felbukkantak. A népi mozgalomhoz tartozó írók, szociográfusok, szociológusok valóságfeltáró, falukutató munkái gyakran vetettek fel pszichológiai problémákat. Ezek szisztematikusabb tanulmányozására tett kísérletet Tomori Viola néprajztudós és pszichológus *A parasztság szemléletének alakulása. A parasztság szemléletének és eszmélségi fokának lélektani vizsgálata* című munkájában (Tomori 1935; lásd még: Varóné Tomori 1971), majd Illyés Gyula és a Szondi-tanítvány Kozmutza Flóra *Lélek és kenyér* címmel közétett pszicho-szociográfiai tanulmányukban (Illyés 1939).

Az 1940-es években két – ugyancsak a népi mozgalomhoz kapcsolódó – társadalomlélektani törekvés bontakozott ki Magyarországon. Az egyik a nagy hatású és széles tanítványi körrel, hálózattal rendelkező Karácsony Sándor nevéhez fűződő „magyar társaslélektan” (lásd Lányi 2000), a másik pedig a Bibó István történeti és politikai munkáiban egyre hangsúlyosabbá váló társadalomlélektani szempont, a „kollektív hisztéria” és a „magyar alkat”, a „nemzeti karakter” problémájának elméleti megközelítése és feldolgozása (lásd erről: Erős 1993; Pataki 1998; Kovács 1999; Dénes 1999; Balog, 2004). Mind Karácsony, mind Bibó munkái szorosan (az utóbbiak azonban igen kritikusan) kapcsolódtak az „alkat-diskurzushoz”, amely a két világháború közötti magyar szellemi élet egyik meghatározó diskurzusa volt (Szabó Dezső, Prohászka Lajos, Szekfü Gyula, Babits Mihály, Németh László és mások műveiben). Bibó már a negyvenes évek elején radikálisan állást foglalt az alkat-diskurzuson alapuló „közösségi metafizikával” szemben (Künkel 1940; Bibó 1941). Ennek a vitának ugyancsak számos – napjainkban újra felfedezett – szociálpszichológiai vonatkozása van.⁴

A kísérleti lélektan művelésének kezdetei Magyarországon Ranschburg Pál és Révész Géza huszadik század eleji munkásságára mennek vissza. Révész Géza alapította meg 1918-ban a budapesti egyetem kísérleti lélektani tanszékét, amely azonban a Tanácsköztársaság bukása után megszűnt. A fiatal Hermann Imre, Mérei egyik későbbi mestere ugyancsak itt, ennek a tanszéknek tanársegédjeként kezdte pályáját (lásd Pléh 1998a, 71-90.). Révész 1920-ban Hollandiába emigrált, ahol később az amszterdami egyetem pszichológiai laboratóriumának vezetője lett. Kísérleti munkái mellett elsősorban a kreativitás és a tehetség pszichológiájával,

⁴ Lásd Hunyady 2001.

valamint a zene lélektanával kapcsolatos munkáiról vált ismertté (Révész 1986). De foglalkozott szociálpszichológiával is: így például egy 1939-ben magyarul megjelent munkájában beszámol egy kísérletéről, amely azt bizonyította, hogy az együttesen végzett munka olyan többletet hoz létre, amelyben a csoport tagjai minőségileg és mennyiségileg magasabb szintű teljesítményt produkálnak, mint ha külön-külön dolgoznának (Révész 1939). Mérei jól ismerte Révésznek ezt a munkáját, hivatkozik is rá a *Gyermektanulmányban* (Mérei 1948, 120.).

Az akadémikus pszichológia a két világháború között kevésbé volt fogékony társadalomlélektani problémákra. A budapesti egyetemen működő, a pszichológiával is szisztematikusan foglalkozó filozófusok, így elsősorban Pauler Ákos, Korniss Gyula, báró Brandenstein Béla, Mátrai László a szellemtudományi irányzat hívei voltak, és ez az orientáció határozta meg az akadémikus pszichológia uralkodó diskurzusát (lásd Hanák 1981).

A harmincas évek második felétől újra erőteljes nyitás indult meg a budapesti egyetemen, egyrészt az empirikus (főként kísérleti), másrészt az alkalmazott (pedagógiai, ipari, katonai) pszichológia irányába (lásd Lénárd 1991). Az egyetem bölcsészkarán létesült kísérleti lélektani szeminárium kiemelkedő egyénisége volt a Ranschburg-, Pauler- és Korniss-tanítvány Harkai Schiller Pál,⁵ akinek funkcionális cselekvésemélete nagymértékben támaszkodott Kurt Lewin és Jean Piaget munkáira – ez utóbbiak pedig azután jelentős hatást gyakoroltak Mérei társadalomlélektani, illetve genetikai szociálpszichológiai felfogásának alakulására is.

Fontos előzményként kell számon tartanunk Nagy Lászlónak, a magyar gyermektanulmányi mozgalom megalapítójának a tizenkilencedik század végétől a huszadik század harmincas éveit tartó pedagógiai és pszichológiai munkásságát, különösen pedig a pedagógiai reform- és modernizációs törekvésekben játszott szerepét. Nagy László munkássága nem kapcsolódott közvetlenül a társadalomlélektanhoz, a gyermektanulmányozás azonban – éppen Mérei tevékenysége révén – szociálpszichológiai relevanciához jutott. Nagy László tevékenységének újrafelfedezésében és újraértékelésében Méreinek volt kezdeményező szerepe (Mérei 1967a).

3. Mérei társadalomlélektanának közvetlen forrásai

Nem Mérei volt tehát az első, aki társadalomlélektani problémákkal foglalkozott Magyarországon. De kétségkívül ő volt az első, aki az addig jobbra spekulatívan művelt, a „kollektív lélek”, „csoportlélek” vagy „alkat” metaforájára épülő társadalomlélektan helyett egy empirikus alapokra helyezhető, a pszichológiával mint szigorúan empirikus és alkalmazott tudománnyal szoros kapcsolatban lévő, ugyanakkor *sui generis* jelenségkörrel rendelkező, mindenfajta redukcionizmust elkerülni törekvő, teoretikusan is megalapozott szociálpszichológiát javasolt. A

⁵ Harkai Schiller Pál fontosabb könyvei: *A lélektan feladata* (1940/2002); *Bevezetés a lélektanba. A cselekvés elemzése* (1944). Lásd róla Pléh Csaba Utószavát *A lélektan feladata* újabb kiadásához (Pléh 2002, 297-307.); lásd még Zemlén 2004.

magyar társadalomlélektani gondolkodás fentebb röviden jellemzett irányaihoz – Donáth György említett könyvén kívül – egyáltalán nem vagy csak közvetve kapcsolódott. Társadalomlélektani programjához a forrásokat és mintákat részben a mélylélektanból, így elsősorban Szondi Lipót „kísérleti ösztöndiagnosztikájából” és Hermann Imre ösztönelméletből, részben pedig a francia antropológiai-társadalomlélektani iskolából és Jean Piaget, főként pedig Henri Wallon genetikai pszichológiájából merítette. Ezeknek az elemeknek az összekovácsolásához vagy hibridizációjához a korabeli marxizmus nyújtotta a teoretikus és egyben ideológiai alapokat.

Francia gyökerek — az alkalmazott pszichológia éthosza

Mérei 1928 és 1934 között Párizsban élt és itt járt egyetemre is. Nem véletlen tehát, hogy huszadik század első három-négy évtizedének francia kulturális, tudományos és szellemi élete világszemléletét is alapvetően befolyásolta. A pszichológusok, így Wallon mellett Pierre Janet, Alfred Binet, Édouard Claparède, Henri Piéron, nem utolsósorban pedig Jean Piaget a fejlődés problémájának jelentőségére, az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolatára, a gyermek komplex tanulmányozásának fontosságára, ezen belül a teszt módszerek alkalmazásának lehetőségeire hívták fel a figyelmet. A francia szociológiai és antropológiai iskola pedig (Émile Durkheim, Lucien Lévy-Bruhl, Marcel Mauss, Maurice Halbwachs) a kollektív gondolkodásnak, a lelki élet társadalmi kereteinek jelentőségét, a társadalmi determináció elvét hangsúlyozta.⁶

A francia pszichológusok közül a legnagyobb hatást Henri Wallon gyakorolta Méreire. A harmincas években Wallon körül is kialakult egy „hálózat”, az *À la lumière du marxisme* című folyóirat körül létrejött baloldali értelmiségi csoport, amelynek többek között tagja volt Georges Politzer, a mártírhálált halt magyar származású pszichológus és filozófus is.⁷ E csoport vonzerejét a felvilágosodás és a racionalizmus hagyományaira épülő marxizmus jelentette – pontosabban, az ígéret és lehetőség, hogy mindez új perspektívákat nyit a pszichológia elméletének újraépítése és szocialista szellemiségű alkalmazása felé. Wallon hatása életre szólt. Mérei volt az, aki később a magyar olvasókkal is megismertette a francia marxista pszichológusok, elsősorban

⁶ Mérei életművének francia gyökereit és kapcsolódási pontjait érdemes volna tovább kutatni, hiszen például a pszichoanalitikus Jacques Lacan részben ugyancsak Wallontól vette a Másiknak az én kialakulásában játszott szerepéről alkotott felfogását („tükörstádium”, *stade de miroir*), a kortárs szociálpszichológus Serge Moscovici pedig, aki Durkheimnek a kollektív reprezentációkról szóló elgondolásait értelmezte át a szociális reprezentációk (*representations sociales*) tanát.

⁷ Georges Politzer pszichoanalízis-kritikája azért érdemel különös figyelmet, mert sok szempontból különbözik a kelet-európai marxizmus jól ismert Freud-felfogásától. Politzer szerint a pszichoanalízis azért marasztalható el elsősorban, mert nem szakított következetesen a klasszikus pszichológia spekulativitásával, ugyanakkor mégis előre mutat az „emberi drámával” foglalkozó konkrét pszichológia megteremtése felé. Politzer szemléletének bizonyos elemei megtalálhatók magánál Lacannál és a Lacant követő marxistáknál is. Politzer legfontosabb művei: *La crise de la psychologie contemporaine* [A jelenkori pszichológia válsága] (1947); *Critique des fondements de la psychologie* [A pszichológia alapjainak kritikája] (1968); *Az absztrakt és a konkrét kettőssége a pszichoanalízisben és a konkrét pszichológia problémája* (1983).

Wallon és a Wallon-tanítvány René Zazzo alapvető munkáit – szerkesztőként (Wallon 1971), előszó-íróként (Mérei 1971b/1989), fordítóként (Zazzo 1980).

A francia források és példák, amelyekkel Mérei párizsi tanulóévei alatt ismerkedett meg, már első megjelent könyvében (Mérei 1942), *A pályaválasztás lélektanában* szembetűnök. Ennek a könyvnek a mottójául Mérei – Marx nevének említése nélkül – egy klasszikus Marx-idézetet választott. „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabad akaratukból, hanem közvetlenül talált, adott és átöröklött feltételek közt.”⁸ Bár Marx nevének kihagyása elegendő lehetett a cenzúra megtevesztésére és annak elhitetésére, hogy csupán egy szigorú értelemben vett szakmunkáról van szó, Mérei 1942-es könyve egyértelműen, ízig-vérig marxista mű, amelynek fő célja az ipari kiválasztás behaviorista megközelítésének, sztenderdizált, kvantitatív módszereinek, illetve a gazdasági szükségleteknek alárendelt munka-ésszerűsítés (taylorizmus, fordizmus) gyakorlatának és ideológiájának bírálata volt. „*A fölösleges mozdulatok lefaragása és a természetes mozgásritmus mesterséges ütemmel való helyettesítése – ahogy Wallon mondja – valóságos lelki amputáció. Az ipari kiválasztás mint a taylori ésszerűsítés tempó-gyorsításának eszköze, részese a dolgozók lelki amputálásának és méltatlan a lélektan tudományos módszeréhez.*” (Mérei 1942, 21.)

A pályaválasztás lélektanában Mérei nem marad meg az ideológiai, illetve ideológia-kritikai szinten, hanem egy nagyon is konkrét programot vázol fel a pályaválasztási tanácsadás munkájának modernizálásához és humanizálásához. Ebben kulcsszerepet szán a francia iskolapszichológia szemléletmódjának (Alfred Binet, Henri Piéron, Wallon és mások munkásságának), amely a kvalitatív szempontra hívta fel a pályalélektan figyelmét, kimutatva, hogy „a teljesítmények mögött nem rejlenek izolálható, mesterségesen megteremtett vizsgálati helyzetben minden külső és belső feltételtől függetlenül működésbe lépő képességek, amint azt a lélek elemszerű elképzelését valló tesztelők hiszik. Másról van szó. Arról, hogy az ember nemcsak többet vagy kevesebbet, jobbat vagy rosszabbat teljesítő, mennyiségileg meghatározható erőforrás, hanem elsősorban minőségek, jellegek hordozója.” (Mérei 1942, 35.)

Több évtizeddel később, 1971-ben így jellemezte Mérei Henri Wallon alkalmazott pszichológiai törekvéseinek éthoszát: „az alkalmazott lélektannak az a feladata, hogy a munka feltételeit hozzáhangolja az ember ritmusához és teherbírásához, igényeihez és személyiségéhez.” (Mérei 1989a, 56.). Wallonnak, párizsi mesterének nem csak az alkalmazott pszichológia humanizálása, hanem elméleti orientációjának egésze szempontjából szemléletformáló hatása volt Méreire. Wallon ugyanis a gyermeki fejlődés normális és kóros folyamataiban, illetve a gondolkodás, a cselekvés és az éntudat kialakulásában egyaránt kitüntetett szerepet tulajdonított a társadalom, a társak, a Másik, a „socius” kezdettől fogva való jelenlétének. Wallon – Piaget-val ellentétben – úgy gondolta, hogy „[a] helyzet és az egyén kezdeti egybefolyásából az

⁸ Az idézet Marx „Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája” című írásából származik. Pontosabb magyar fordításban: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és öröklött körülmények között csinálják.” (Marx (1977 [1852])).

én és a másik nagyjából egy időben alakul ki, sőt, a másik elhatárolása a helyzetben mintha megelőzné az énről való tudást”. (Mérei 1989a, 66.)

A pályaválasztás lélektanában a karteziánus racionalizmus alapján álló francia pszichológusok *hibájául* rója fel Mérei, hogy nem állítottak fel általános érvényű rendszert, szemben a pszichoanalízissel, amelynek viszont éppen ez a „sajnálatos hibaforrása” (Mérei 1942, 35.). Ezzel szemben – jelenti ki – a pszichoanalízis felismerte a tudattalan folyamatok, az ösztönélet jelentőségét a munka világában is. Hermann Imrére hivatkozva fejtegeti Mérei, hogy „a munka és főképpen a szabadon választott munka kivételes lehetőséget nyújt ösztöntörékvések szublimált érvényesítéséhez” (Mérei 1942, 34.). A munkateljesítmények mögötti ösztönös hajtóerők felismerése pedig Mérei szerint leginkább Szondi nevéhez fűződik. „Szondi sorsanalitikus pszichológiája az egész emberi sorsot ösztönmegnyilvánulások és külvilági hatások szövödményének tekinti. Az erre vonatkozó kísérleti munka és az adatgyűjtés még folyamatban van, de már az eddigi közlésekből is látható, hogy a sorsanalízis épp oly élesen világíthatja meg a pályaválasztás ösztönös rugóit, mint ahogy a pszichoanalízis a kórlélektani ösztönmechanizmusokat”. Az ösztönélet jellemzői, az egyénlélektani jelenségek és folyamatok „kauzális körökben” állnak a társadalmi hajtóerőkkel, amelyeknek működését Mérei Halbwachs és Durkheim munkáira utalva mutatja be. Ezek a „kauzális körök” alkotják a társadalomlélektan *sui generis* jelenségekörét, amelynek egyik példája éppen a pályaválasztás problémája. „Vannak tehát olyan jelenségek, amelyek a társadalomlélektan területére esnek. Megnyilatkozásukban az egyéni és társadalmi tényezők együtthatását ismerjük fel. Ez az együtthatás kauzális körökben észlelhető, úgy hogy a társadalmi feltételek megszabta körül belül érvényesül a lélektani tényezők ereje. A létrejött jelenség az együttható tényezők optimális minőségi fokától függ, és azokat magában foglalja” (Mérei 1942, 13.).

Mérei későbbi szociálpszichológiájának, sőt egész lélektani koncepciójának számos eleme megtalálható tehát *A pályaválasztás lélektanában*: a *gyakorlati* orientáció (a gyermekek komplex tanulmányozásának francia mintákon alapuló követelménye), a *pszichopatológiai* szempont, a *fenomenológiai* nézőpont (az egyéni és csoportos élmények fontosságának hangsúlyozása, továbbá az egyénlélektani és társadalmi egymásra való redukálhatatlanságának és a két szféra által ko-determinált, „konszubsztanciális” *társadalomlélektani* (mikroszociológiai) jelenségvilág autonómiájának tételezése.

Négy évvel később, 1946-ban jelent meg – Szalai Sándor szociológus bevezetésével – *A mai lélektan* című kötet, amelyben Méreinek két rövid írása is olvasható: „Társadalomlélektan” (1946a) és „Munkalélektan” (1946b). Az utóbbi az 1942-es könyv mondanivalóján alapul. A taylorizmussal, mint az „új rabszolgaság” eszközével a francia pszichológusok munkalélektani törekvéseit állítja szembe, ez utóbbiakat „a szocializmus hírnökének” nevezve, hogy aztán a cikk egy másik „taylorista” munkaszervezési módszer, a Szovjetunió-béli sztahanovista mozgalom résztvevőinek Sztálin által „új embertípusként” magasztalt ideálját hozza fel követendő példaként. Az előbbi cikkben pedig az 1942-es könyv társadalomlélektanra vonatkozó gondolatmenetét eleveníti fel és foglalja össze.

Ösztönsors és társadalmi determináció

A francia gyökerek mellett – mint már említettem – Szondi Lipót tanainak volt kiemelkedő hatása Mérei szemléletének alakulására. A Szondi-iskola, amelynek hálózatába pályája elején bekerült, meglehetősen távol esett, legalábbis gyökereit tekintve, a társadalomlélektantól. Mérei a harmincas évek végén kapcsolódott be Szondi Lipótnak a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán lévő Kórtani és Gyógytani Laboratóriuma munkájába. E laboratórium akkoriban igen fontos elméleti, kiképző és diagnosztikus műhelye a magyar pszichológiának, és Mérei mellett sok más pszichológus is itt kezdte pályáját. „Az analitikusom is Szondi volt, úgy hiszem, én voltam az első, akit Szondi analizált” – mondta Mérei évtizedekkel később, a Hernádi Miklós által vele készített interjúban, amely „Nekem nincs absztrakt mondanivalóm” címmel jelent meg (Hernádi és Mérei 1987). Szondit a zsidótörvények miatt 1941-ben eltávolították a Gyógypedagógiai Főiskoláról, és ezután már csak a lakásán folytathatta szemináriumait – egészen 1944-es deportálásáig. A koncentrációs táborból való szerencsés szabadulása után Svájcba került, és haláláig a zürichi Szondi Intézetet vezette.⁹

A szociálpszichológia mai fő irányai szemszögéből nézve talán furcsának hat, hogy Szondi biológiai deterministának tekintett elmélete, naturalista orvosi-klinikai szemlélete oly nagy hatást gyakorolt Méreire. Szondi Lipót azonban karizmatikus, egyik tanítványa, Kardos Lajos visszaemlékezése szerint „kicsit sámáni jellegű” egyéniség volt (Pléh 1998a, 231–237. old). Laboratóriuma, szemináriumai egyúttal menedéket és tudományos műhelyt biztosítottak azoknak a fiatal pszichológusoknak is, akik a harmincas évek végétől egyre szigorodó zsidótörvények miatt sem az akadémiai pszichológiában, sem az alkalmazott lélektan más területein (ipar, gazdaság, honvédelem) nem juthattak érdemi munkához és pozícióhoz. A negyvenes években Szondi tanítványai közül többen (köztük Mérei is, munkaszolgálatba való behívásáig, 1942-ig) az Országos Izraelita Patronázs Egyesület György Júlia által vezetett ambulanciáján dolgoztak – fizetés nélkül – pszichológusként.

Szondi különféle mélylélektani forrásokból (elsősorban Freud ösztöntanából és Carl Gustav Jung archetípus-tanából) merítve, és ezeket a korabeli biológiai, örökléstan elméletekkel és megfigyelésekkel kombinálva egyedülálló rendszert hozott létre, majd rendszerének erőteljes filozófiai dimenziót adott a *hit* és a *sors* fogalmának integrációja révén.¹⁰ A Szondi által kifejlesztett „kísérleti ösztöndiagnosztika”, amely a róla elnevezett arcképválasztásos projektív teszt alapja lett, rendkívül hatékony eszköznek bizonyult különféle lelki betegségek diagnosztizálásához és terápiájához, egyszersmind az „egészséges” emberek élet- és sorsproblémáiban való tanácsadáshoz (nevelés, pálya- és párválasztás, tehetség, alkalmasság stb.). Szondi mint eklektikus, de a különféle elemeket egyedi és originális módon kombináló rendszeralkotó és

⁹ Szondi a prominens magyar zsidók azon csekély számú csoportjához tartozott, amelyet – az úgynevezett „Kasztner-akció” keretében – a németek végül Bergen-Belsenből Svájcba irányítottak.

¹⁰ Szondi elméletének tudománytörténeti háttéréhez és az elmélet részletes bemutatásához lásd Gyöngyösiné Kiss Enikő bevezető tanulmányát az általa szerkesztett *Szondi Lipót* c. kötethez (Gyöngyösiné 1999, 7-37.).

egyszersmind gyakorlati szakember, professzionális és profetikus emberismerő egy sajátos pszichológusi *szerepet és magatartásmintát* teremtett meg, amely paradigmaticus módon hatott a későbbi pszichológus-nemzedékre is. Meghatározó hatást gyakorolt Méreire, akinek egész életművén hasonló kettőség vonul végig: a *rendszeralkotó szenvedély és az elkötelezett gyakorlatiasság*.

Szondi biológiai determinizmusa, a genetikai örökség szerepének hangsúlyozása távol állt Mérei marxista (és durkheimiánus) szemléletétől, ugyanakkor a társas kapcsolatok és formák *genezisének* kérdése (a „genetikus szociálpszichológia”) mindvégig érdeklődésének középpontjában maradt. Szondi ösztönelméletének bizonyos vonatkozásai pedig – a kökeményen elutasított biológiai determinizmus ellenére – rokonszenvesnek tűnhettek a marxista dialektikában felnövekedett gondolkodónak, amennyiben Szondi felfogásában kitüntetett szerepe van az *ösztönök dialektikájának* („ösztöndinamika”), illetve annak a felismerésnek, hogy az ember a magával hozott „kényszersorson” túllépve képes lehet szabadon megválasztani sorsát. „[A] természet keze – írja Szondi – pontosan körülhatárolja az ember egyéni sorsterét, ámde az egyén génikusan körülhatárolt sorsterében tudatosan és szabadon választhatja meg azokat az életutakat és tárgyakat, amelyeken ősi ösztön szükségleteit egyéni módon elégítheti ki [...] Ezért beszél a sorsanalízis irányítható fatalizmusról.”¹¹ Szondi e kijelentése különös módon összecseng *A pályaválasztás lélektana* mottójául álló, korábban már idézett Marx-mondattal: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabad akaratukból, hanem közvetlenül talált, adott és átöröklött feltételek közt.” Egy 1974-es, George Herbert Meadról szóló írásában Mérei így utal vissza Szondira: „A csillagsors, az ösztönsors, az istentől megszabott sors különféle elméleti variációival szemben a szociológiai elemzés új magyarázóelvet fogalmazott meg: a *társadalmi determinációt*.” (Mérei 1998a, 195.)¹²

Ösztönmodell és valóságmodell

Szondi Lipót mellett – mint már ugyancsak említettem – nagy hatással volt Méreire Hermann Imre, a budapesti pszichoanalitikus iskolának Ferenczi Sándor, Róheim Géza és Bálint Mihály mellett legkiemelkedőbb és legnagyobb hatású alakja. Hermann – Szondival ellentétben – sohasem lépett ki a pszichoanalitikus diskurzus keretei közül, de Freud ösztöntanának egy – a maga korában igen jelentős – továbbgondolása és módosítása, a „megkapaszkodási ösztön”, illetve az „elszakadásra törekvés” hipotézise fűződik nevéhez (Hermann 1984). Elméletét Hermann – Szondihoz hasonlóan – ugyancsak szolid biológiai alapokra kívánta helyezni, erőteljesen támaszkodva a főemlősök és az emberi csecsemők viselkedésével kapcsolatos, akkor rendelkezésre álló összehasonlító zoológiai és pszichológiai ismeretekre.

¹¹ Szondi (1943), idézi Gyöngyösiné, i. m. 18.

¹² Mérei a *Közösségek rejtett hálózatában* is bírálja Szondit – a diagnosztikai osztályba sorolás Szondi-féle módszerét („ösztönlinneusz”), párhuzamba állítva Moreno eredeti rendszerének előfeltevéseivel. (Lásd Mérei 1971, 101-102.)

Hermann elméletében kulcsszerepe van a majom-, illetve ember-csecsemő és az anya közötti duális kapcsolatnak, mint ősi, biológiailag meghatározott szociális kapcsolatnak, amely sokféle alakban és változatban bukkanhat elő a legkülönbözőbb társadalmi és kulturális megnyilvánulásokban is. Hermann a „megkapaszkodási ösztön” elméletéből kiindulva általa „közösségi lélektaninak” vagy „néplélektaninak” nevezett megfontolásokra jutott; egyik fő törekvése – a vészorszak idején – az antiszemitizmus és az antijudaizmus mélylélektani okainak feltárására irányult.

Hermann – Szondihoz hasonlóan – markánsan rendszeralkotó gondolkodó volt, aki jelenségek igen széles körét igyekezett elméleteivel átfogni. E törekvésében ő is az ösztönök dinamikus – „dialektikus” – természetét hangsúlyozta. Az ösztön, csakúgy, mint Szondinál, Hermann-nál sem pusztán biológiai, hanem egyúttal *filozófiai* fogalom is: az élet teljességét fejezi ki a maga *örvényszerűségében*. „Az ösztönörvény – írja Hermann – minden lelkit, ami a közelébe jut, magával akar ragadni, és, ha szabad így kifejezni magunkat, az ösztön energiája az, hogy az ösztönmagban mindent izzásba – az élet teljességébe – hozzon.” (Herman 1984, 344.).

Hermann ily módon elvetette a kauzális magyarázatokra épülő, egyoldalú determinizmust. *Az ember ősi ösztöneiben* kifejtette az „ösztönkongruencia” vagy „kongruens leképezés” elvét, vagyis azt, hogy a lelki életben bizonyos megnyilvánulások, jelenségek kongruensek lehetnek, egymásra mintázódhatnak, *modellként* szolgálhatnak egymás számára anélkül, hogy egymásnak közvetlen kiváltói, okai lennének. Míg azonban Hermann az „ösztönmodelleknek”, Mérei a „valóságmodelleknek”, azaz a társadalmi formáknak tulajdonított ilyen modellszerű tudat- és viselkedésalakító hatást. „[A] *társadalmi intézményeknek és viszonylatoknak, mint a lelki történések előzményeinek tulajdonítunk elsődleges szerepet*” – fogalmazza meg ezt az alapelvet a *Gyermektanulmányban* (Mérei 1948, 157.). Mérei a „valóságmodell” jelentőségének hangsúlyozásával egy olyan – marxista indíttatású – társadalomlélektan alapjait kívánta megteremteni, amelyhez a szellemi muníciót Párizsban kapta, elsősorban Henri Wallon előadásait hallgatva a Sorbonne-on.

4. Az együttes élmény világa

Mérei szociálpszichológiai munkássága az 1942-es könyvet – és már a harmincas évek második felében a *Gyermeknevelés* és *A jövő útjain* című folyóiratban megjelent számos rövidebb gyermeklélektani, pályaválasztási, fejlődés-szociálpszichológiai témájú cikket követően – 1945 után bontakozott ki. Az 1945-ös fordulat Méreinek feltétlenül a felszabadulást jelentette, hiszen mint kommunista, mint zsidó és mint munkaszolgálatos minden tekintetben a korábbi rezsimek üldözöttjének számított. De 1945 felszabadulást jelentett számára szellemi és szakmai értelemben is, hiszen az új rendszer feltétlen híveként lehetőséget látott – és egy időre kapott – arra, hogy elméleteit és nagyszabású társadalompolitikai, nevelési elképzeléseit a gyakorlatba is átültesse. Így vált Mérei az 1945 és 1949 közötti korszak egyik kulcsfigurájává – a magyar nevelés- és oktatásügy gyökeres átalakításának egyik vezéralakjává. A

szociálpszichológia ennek a tevékenységnek egyik kitüntetett – talán a legoriginálisabb, és minden bizonnyal legmaradandóbb – oldala volt.

Mérei szociálpszichológiai munkásságának két kitüntetett periódusát különböztethetjük meg. Az egyik az elmúlt évszázad negyvenes éveinek második fele, középpontban *Az együttes élmény*-nyel, a második pedig a hatvanas évek közepétől haláláig terjedő időszak, középpontban a *Közösségek rejtett hálózatával*. E két periódust összeköti az általa *mikroszociológiainak* nevezett jelenségvilág, az én és a másik viszonya, a társas hatások eredete és társas alakzatok struktúrája iránti folyamatos érdeklődés, legfőképpen pedig az *utalás* fogalma, amelyet legátfogóbban a börtönévek alatt elkezdett, majd szabadulása után is folytatott *Lélektani napló* kötetében dolgozott ki, és amely egész pszichológiai gondolkodásmódjának középpontjává, egyszersmind szociálpszichológiai munkásságának is egyik kulcsfogalmává vált.

Az együttes élménynek és a *Közösségek rejtett hálózatának* világa azonban gyökeresen különbözik egymástól. Az első mű megjelenésének idején Magyarországon még nem létezett szociálpszichológia mint diszciplinárisan elkülönülő tudományterület. Ennek megteremtésében éppen Méreinek volt fő szerepe ma már klasszikusnak tekinthető csoportlélektani vizsgálódásaival, amelyekben akkori munkatársainak széles köre vett részt, elsősorban az általa irányított Székesfővárosi Lélektani Intézetben dolgozó kollégái és tanítványai, Gleimann Anna, Justné Kéry Hedvig, Binét Ágnes, Förster Vera, Nemes Lívia, Szűcs Anna, Fenyő Andor, Marton Imre, Wolkenstein [Hoffman] Gertrud.¹³ Ezek a kutatások szervesen kapcsolódtak gyermeklélektani érdeklődéséhez, valamint gyakorlati, közösség-szervező és oktatáspolitikai munkájához is.

„*Ember-mészárszék Európa közepén*”

Mint korábban már megjegyeztem, Mérei munkásságából nehéz volna kimetszeni a „tisztán” társadalomlélektani szálát. Ahogyan Csepeli György írja: „Mérei sosem barikádozta el magát steril szociálpszichológiai konstruktumok mögé. Ő maga volt paradigma” (Csepeli 1999, 69.). Vonatkozik ez az *Az együttes élményre* is, amely paradigmateremtő művé vált, nem csak a szociálpszichológia, hanem a gyermeklélektan, a klinikai pszichológia, és – nem utolsó sorban – a Mérei munkásságában a hatvanas évektől egyre hangsúlyosabbá váló művészetpszichológia számára is. *Az együttes élmény* egyszersmind paradigmaticus jelentőségű mű a *korszak* megértése szempontjából. Mérei gyermekeken végzett társadalomlélektani kutatása ugyanis nem csak – és nem elsősorban – a gyermekekről szólt, nem csupán egyike volt a világban addigra már lefolytatott sok ezernyi szociálpszichológiai kísérletnek, hanem a szó tágabb értelmében is „kísérlet” volt, *válaszkísérlet* a fasizmus és a Soá kérdésére – csakúgy, mint arra a kérdésre, hogy milyen módon valósítható meg a marxista utópiát és a walloni gyakorlatias humanizmust egyesítő új, közösségi társadalom.

¹³ A Székesfővárosi Lélektani Intézet munkájáról és *Az együttes élmény* munkálatairól lásd Hoffman 2001.

Ami a fasizmus problémáját illeti, Mérei válaszkísérlete a korabeli társadalomlélektan két nagy vállalkozásával, Kurt Lewinnek a csoportdinamikára és a vezetési stílusokra vonatkozó elméleti és kísérleti munkáival, illetve Adornónak és munkatársainak a fasisztoid karakterrel, az általuk tekintélyelvű személyiségnek nevezett jellemtípussal kapcsolatos vizsgálódásaival állítható párhuzamba. Lewin a Németországban kibontakozott Gestalt-pszichológia „mezőelméletét” vitte át a csoportlélektanba, Adornóék pedig a freudi elméletet értelmezték át *freudomarxista* társadalomelméletté, az Ödipusz-komplexus és a (szexuális) elfojtás fogalmainak segítségével keresve magyarázatot azokra a lelki indítékokra, amelyek tömegeket és népeket készítenek a vezérrel és a náci totalitarizmus eszméivel, gyakorlatával és céljaival való azonosulásra (lásd erről: Erős 2001a).

Lewin már 1939-ben, „Szemtől szemben a veszéllyel” című tanulmányában így írt: „Ha valaha is kérdéses volt, hogy a zsidókérdés egyéni vagy társadalmi probléma-e, akkor az SS-legények világos választ adtak, amikor Bécs utcáin acélbottal ütötték a zsidókat, tekintet nélkül korábbi helyzetükre vagy viselkedésükre.” (Lewin 1975, 219.). Mérei kérdésfelvetése pedig így hangzott: „A történelmi helyzet megérlelte a felelősség problémáját. Felmerült a kérdés, hogyan lehetett milliós tömegeket úgy befolyásolni, hogy a kulturális fejlődés adott fokán ember-mészárszéket állítottak fel Európa közepén. Sokan hajlottak arra a magyarázatra, hogy egy zsarnok kisebbség ráerőszakolta akaratát a tömegre, s így vezettek félre egész nemzeteket. Mások inkább azt a magyarázatot vallották, hogy a vezetők csak éles kifejezői, szélsőséges kifejezői voltak az általuk vezetett tömegben mélyen gyökerező törekvéseknek. A kérdés tehát így szól: megadja-e nagy vezető egyéniség a vezetett tömeg irányát, vagy csak kifejezi azt? A történetfilozófiának ezt a régi problémáját örökségül kapta a társadalomlélektan, anélkül, hogy megközelíteni képes lett volna.” (Mérei 1942, 5. old).¹⁴

Mérei számára, aki már korábbi munkáiban is az egyéni viselkedés társadalmi determinációjának marxi-durkheimi eszméjét hirdette, Lewin megközelítése magától értetődően volt az irányadó (lásd Mérei 1972; Mérei 1975). Válasza is egy lewini értelemben vett dinamikus fasizmus-elmélet körvonalait sejteti. Eszerint a fasizmus jelensége nem ragadható meg pusztán a totalitárius vezetők szélsőséges manővereiként, de nem magyarázható csupán a tömegek mélyen gyökerező lelki szükségleteiből és törekvéseiből sem. *Az együttes élmény* gondolatmenete szerint milliós tömegeket destruktív és barbár cselekedetek elkövetésére csak úgy lehetett befolyásolni, hogy a vezetők felhasználták, manipulálták mindazt, ami a tömegekben már eleve benne volt. A vezető ugyanis – mint az óvodásokkal végzett modell-kísérlet tanúsítja – erősebb az egyes csoporttagoknál, de gyengébb magánál az alakzatnál. Bármilyen nagy társas hatóerővel, „penetranciával” rendelkezék is a vezető, akaratát csak kerülő úton, a csoportban meglévő hagyományokra, szokásokra, a társadalmi alakzatokban érvényesülő csoportdinamikai sajátosságokra építve képes rákényszeríteni a csoport egészére.

¹⁴ *Az együttes élmény* későbbi, rövidebb változatai (Pataki [szerk.] 1969: *Csoportlélektan*; Gerő [szerk.] 1989: *Társ és csoport*) lényeges módon különböznek az eredeti szövegtől, így például hiányzik az a mondat, hogy „A történelmi helyzet megérlelte a felelősség problémáját.” (Mérei 1942, 5.).

Ugyanebben az időben egy másik, a közelmúlt eseményeit vizsgáló fontos válaszkísérlet volt Magyarországon Bibó István zsidókérdés-tanulmánya. Bibó, csakúgy, mint Mérei a *felelősség* kérdését tette fel, s hasonló következtetésekre jutott egyén- és közösségléktan viszonyát illetően. A közösségi metafizikát éppúgy elvetette, mint az egyénléktan pusztá meghosszabbításának tekintett szociálpszichológiát. E törekvés jegyében alkalmazta Bibó a „községi hisztéria” fogalmát, amely sok vonatkozásban párhuzamba állítható az „együttes élmény” Mérei-féle fogalmával – bár Mérei nem történelmi és történelemfilozófiai vizsgálódások, hanem a mikroszociológia jelenségvilágának tanulmányozása révén építi fel elméletét.¹⁵

Freud fényében és árnyékában

Az együttes élmény tehát minden ízében Lewin ihletésű mű: kérdésfelvetésében éppúgy, mint magát a kísérletet és a belőle levont következtetéseket illetően. A tanulmány alapjául szolgáló kísérlet felfogható úgy is, mint a Lewin nevéhez fűződő, valójában két tanítványa, R. Lippit és R. White által végzett, a vezetési stílusokra és a csoportlégkörre vonatkozó nevezetes vizsgálat egyfajta „remake”-je. Mérei – mint a korábban már idézett Hernádi-interjúban elmondja – Gleimann Anna révén ismerkedett még, a háború előtt, Lewin műveivel és módszerével. De „[a] mély gondolati összefüggésre, amely az én társas vizsgálataimat Lewinhez fűzi, évekkel a háború után jöttem rá, amikor egy kísérletem együtt jelent meg Lewin és a Lewin-iskola számos kísérletével. [...] Azóta természetesen szívesen vállalom, hogy a csoportdinamikai iskolához tartozom, s ebben Lewint követem.” (Hernádi és Mérei 1987, 593.)

Mindazonáltal a pszichoanalízis hatása *Az együttes élményben* is tetten érhető, bár Méreitől igen távol áll az ortodox freudizmus ösztön- és elfojtás-elmélete, a klasszikus ödipális teória, amelyre többek között Adornóék építették freudomarxista szociálpszichológiájukat. Mindenekelőtt továbbra is jelen van Hermann Imre munkáinak hatása. Éppen Hermannra hivatkozva hangsúlyozza Mérei a társadalmi determináció *ellenfolyamatát*: azt, „[...] ahogyan az egyén alakítja a társadalmat, módosítja szokásait, véletlenszerű variációkon át hat vissza annak berendezkedésére” (Mérei 1942, 14.). Mint korábban láttuk, Mérei az egyén társadalomalakító hatásának magyarázatául Hermannnak a kongruencia és modell-viszonnnyal kapcsolatos felfogására támaszkodik. Hermann *Az ember ősi ösztöneiben* kidolgozott koncepcióját alkalmazta *Az antiszemizmus lélektanában* (Hermann, 1990) is, amely elemzési módszerét és koncepcióját tekintve távol áll *Az együttes élménytől*, ugyanakkor ebben

¹⁵ Az 1980-as Bibó-életrajzban írja – „Három találkozás” című visszaemlékezésében – börtöntársáról, Bibó Istvánról Mérei: „Mindketten többször megéltük emelkedés és bukás gyors egymásutánját: utaztunk a magyar történelem hullámvasútján, perspektívák magasan és vereségek mélyén. Élményvilágunk különböző volt, izlésünk sem csengett egybe, az életről való felfogásban úgy tértünk el egymástól, mint hívó a pogánytól. Mégis kölcsönös bizalommal fogadtuk egymást, mert kezdetben sejtettük, később tudtuk és kimondtuk, hogy a történelem műhelyében, jóllehet különböző grádicsokon, egybetartozunk.” Bibó pedig szatirikus történelmi játékában, az *Uchroniában* idézi fel Mérei, a szabadgondolkodó alakját, aki „hiába áll ellen minden beléptetési kísérletnek, tanítványait sorra beléptetik, eredményeit keresztény irányban megfejelik, őt magát megdicsérik, s így megerősítik a világot abban a meggyőződésben, hogy az Egyház minden tudományok segítője és dajkája...” (Bibó 1987, 65.).

a műben ugyancsak központi szerepet szán a *modellek* társadalomalakító hatásának. Hermann a maga pszichoanalitikus-közösséglélektani diskurzusában ezt a hatást a *lelki fertőzés* vagy tömegfertőzés orvosi-naturalista fogalmával próbálja megragadni. A *közelmúlt lelki tömegfertőzései* címmel 1945-ben megjelent egy vékony kötet, amelynek szerzői között Hermann Imrét éppúgy megtaláljuk, mint a Szondi-tanítvány (korábban Berlinben Kurt Lewin, majd a negyvenes évek második felében Mérei munkatársaként tevékenykedett) Gleimann Annát, a mélylélektan iránt fogékony katolikus erkölcsfilozófust, Noszlopi Lászlót, és az ekkor még Magyarországon tartózkodó Harkai Schiller Pált.¹⁶ Hermann „A beteg néplélek analízise” című írásában a lelki fertőzést vagy „lelki népbetegségek” két csoportját különbözteti meg. Az „álfertőzések”, során „az emberek, bár tömegesen, de függetlenül társas kapcsolataiktól, bizonyos tömegesen ható ártalmak folytán” betegednek meg; az „igazi fertőzések” esetében pedig „egyenesen a társas kapcsolatok útján” történik a megbetegedés (lásd: Hermann 1945, 22.).

Az együttes élményben Mérei a tizenkilencedik század második felében keletkezett, Wilhelm Wundt, illetve Gustave Le Bon munkáiban kifejtett, Freud tömegpszichológiájában pszichoanalitikus értelmezést nyert (és Hermann által is felelevenített) „tömegelemek, „„néplélek” fogalmával polemizál. Ugyanakkor érdekes párhuzam vonható az „együttes élmény” és a Hermann-féle „igazi lelki fertőzés” között. Mindkettőnek a „kooperálás” az alapja, s mindkettő *örvényszerűen* magával ragadhatja az élményközösség tagjait. Mindkettőnek vannak „lappangó”, és vannak „kiugró” periódusai, gócai és hordozói. Ilyen lappangó „hordozó” lehet Mérei felfogásában az *utalás*, amely szerinte nem más, mint az élményközösség „anyanyelve”. Bár a hermanni „fertőzés”-diskurzus mai szemmel olvasva meglehetősen elavultnak tetszik, érdekes és tanulságos volna összevetni Hermann fertőzés-konceptióját (és Mérei utalás-konceptióját is) összevetni a napjaink kognitív tudományában oly divatos memetikával vagy kulturális fertőzési elmélettel (Pléh 2003, 45–71.). Ez azonban messzire vezetne a jelen tanulmány céljaitól.

Mindenesetre Mérei „franciás” racionalizmussal és rá jellemző empirikus-pragmatikus hozzáállással igyekezett gátat szabni a Hermann- (és Szondi-) féle spekulációknak és túláltalánosításoknak. Ugyanakkor az együttes élmény fogalmában éppen az *élmény* az, ami erőteljesen utal a fogalom mélylélektani (és egyszersmind persze fenomenológiai) hagyományaira. E tekintetben az együttes élmény koncepciója – a Lewin-iskola befolyása ellenére – lényegileg eltér a modern szociálpszichológia huszadik századi fő irányától, amely fokozatosan kidobta a pszichoanalitikus „poggyászt”, és amely – egészen a legutóbbi időkig – kevesebb figyelmet szentelt az érzelmi és indulati folyamatoknak, az élmények formáinak és tartalmainak, mint a társas viselkedés és megismerés mechanizmusainak.¹⁷ Nem véletlen, hogy *Az együttes élmény* meglehetősen lecsontozott angol nyelvű változata (Mérei 1949a) – amely, legalábbis egy időre, bekerült a „mainstream” szociálpszichológiába – a lewini szellemű „Group Leadership and Institutionalization”, vagyis „Csoportvezetés és

¹⁶ Harkai 1947-ben az Egyesült Államokba távozott, ahol két évvel később síbalesetben életét veszítette. Kardos Lajos korábban idézett interjújából: „Nagyon derék és becsületes embernek láttam. Egy kicsit meglepett, hogy nem állt oly élesen szemben a hitleri eseményekkel, ahogy elvártam volna.” (Pléh 1998, 233.)

¹⁷ Az érzelmek szociálpszichológiai kutatásáról lásd Forgács J. (szerk.) 2001; Bodor 2002.

intézményesedés” címet kapta, a szövegben pedig a nehezen fordítható, de gazdag szemantikájú „együttes élmény” kifejezés angol megfelelőjeként a sokkal triviálisabb „group experience” kifejezés szerepel.

Az utalásnak a magyar pszichológiába Mérei által bevezetett fogalma gyökereiben ugyancsak megtalálhatjuk a „franciás” racionalizmuson átszűrt pszichoanalitikus hatást.¹⁸ László János megfogalmazása szerint „[a] freudi és walloni gondolatok termékeny találkozásának lehetünk itt tanúi. A topológia (tudat, tudattalan, tudatperem) Freudtól származik. A dinamika azonban nem az élményegység fokozott libidómegszállásának következménye, miként azt Freud a *pars pro toto* összefüggéseknél feltételezte, hanem Wallon szellemében alapvetően társas eredetű, a társakkal együtt átélt élmény indulati feszültségéből táplálkozik. A feltételezett mechanizmus, az utalás mint jelfolyamat gondolati csírái is a walloni eszmekörből sarjadnak. Az utalás a Wallon által leírt öt jelentésreláció (jelzés, támpont, szimulákrum, szimbólum, konvencionális jel) a valóságos élményt vagy cselekedetet egyre áttételesebben, ökonomikusabban helyettesítő sorozatában különös leágazást képvisel, amennyiben a jelként működő felidéző részlet nemcsak ismereti (kognitív) vonatkozásokban helyettesíti a felidézett szituációt, hanem annak megközelítően teljes indulati színpéjét is előhívja. Sőt mindazok számára, akik az élményt együttesen élték át, indulati jelentéstöbbletet is tartalmaz.” (László 1999, 71.)¹⁹

A pszichoanalízis hatása még szembetűnőbb az 1948-ban megjelent nagy összefoglaló műben, *Az együttes élménynél kevésbé ismert, de nem kevésbé fontos könyvben*, a *Gyermektanulmányban*. A könyv elején rögtön leszögezi, hogy „[A] pszichoanalízis eredményeit használtuk fel a gyermeki magatartás ösztönös meghatározó részben, valamint az erkölcsi ítéletek kialakulásáról szóló fejezetekben. Freud művein kívül főleg Hermann Imre munkáira támaszkodunk.” (Mérei 1948, 1.) Ugyanebben a műben foglalkozik Mérei a gyermeki világnézettel²⁰ Wallon és Piaget alapján. Piaget – mint Nemes Livia (2006) rámutat – pályája elején elfogadta Freud fejlődési koncepcióját, s csak kutatásai második felében jutott el az önálló, kognitív fejlődés-lélektani felfogáshoz.

A *Gyermektanulmányban* Mérei „Társ, csoport, társadalom” címmel külön fejezetet szentel a gyermekközösségek szociálpszichológiai tanulmányozásának. Ebben a fejezetben összefoglalja „az együttes élménnyel” kapcsolatos kísérleti eredményeket, és bemutatja szociometriai vizsgálatainak eredményeit is. Jacob Moreno, a szociometria megteremtője Wallon, Szondi és Hermann mellett ugyancsak meghatározó hatást gyakorolt Méreire. Moreno munkásságáról és az 1933-ban végzett nagyszabású szociometriai felméréséről, az úgynevezett Hudson-vizsgálatról feltehetően még párizsi évei alatt, talán magától Wallontól értesült, aki viszont Moreno elméletét a „burzsoá individualizmus” egyik megnyilvánulásának tartotta (Wallon, 1951). Mérei maga is átveszi Wallon Moreno-kritikájának számos elemét, így a „pszichologizmus”, a „társadalmi atom”, a spontaneitás-elv és a „tele” fogalmával

¹⁸ Az utalásról mint tudattalan jelenségről szóló fejtegetéseket lásd a *Lélektani Napló* I. kötetében (Mérei 1985a, 53-56.).

¹⁹ Mérei utalás-fogalmának gyökereiről lásd még Pléh 1998, 264-288.; Pléh 1999.

²⁰ Lásd már *A gyermek világnézete* c. könyvét is (Mérei 1945).

jelzett „érzelmi szociológia”²¹ bírálatát, amint ezt a *Közösségek rejtett hálózatában* kifejti (Mérei 1971a, 141.). Moreno kritikai meghaladásának, „fejéről talpra állításának” igénye vezette el Méreit a „több szempontú szociogram” módszerének kidolgozásához is, amely a közösség *reális társas* (formális és informális, intézményes és nem intézményes) viszonyait veszi tekintetbe, s nem csupán a csoporttagok spontán választásaiban tükröződő érzelmi reakciókat. Ennek a módszernek a részletes kidolgozását az 1971-ben megjelent *Közösségek rejtett hálózata* tartalmazza, de az alapjai már az 1948-as *Gyermektanulmány* társadalomlélektani fejezetében is megtalálhatók. E könyvében Mérei összefoglalja a gyermekkel kapcsolatos korabeli biológiai, fejlődés-lélektani, pszichoanalitikus és szociálpszichológiai ismereteket, igen erőteljes gyakorlati hangsúllyal, éppen az „együttes élményről” szóló kísérlet továbbgondolásaként és eredményeinek kiterjesztéseként, a spontán gyermeki csoportosulások tanulmányozásában a szerepekre és funkciókra, az intézményesedésre és hagyományképződésére téve a hangsúlyt. Ennek egyik illusztrációként hivatkozik Karinthy Frigyes *A „vésztanács”* című novellájára, mintegy megelőlegezve későbbi irodalom-szociálpszichológiai érdeklődését (Mérei 1948, 139.).

Moreno nem csak a szociometriai módszer, hanem a hetvenes években kibontakozó pszichodráma-mozgalom fő inspirátoraként is fontos szerepet játszik Mérei munkásságában. Mint Ajtony Árpád megállapítja, a pszichodráma elméletében Mérei már inkább a klasszikus Morenóra támaszkodik, a walloni alapú bírálat elemeit háttérbe szorítva (lásd Ajtony 2006). Ugyanakkor már a *Közösségek rejtett hálózatában* kifejti, hogy Moreno rendszere „a szociometria, a csoportpszichoterápia és a pszichodramából szövődő *alkalmazott szociálpszichológia*”. (Mérei 1971a, 55.) A könyv egy másik helyén pedig kijelenti, hogy „[a] pszichodráma kialakítása egyben Freud felfogásának kritikája is. Moreno számára a pszichikus világ interperszonális, megközelítésének hatékony módja a dialógus, nem pedig a szabad asszociáció. [...] Freud számára a beteg »bebalzsamozott tetem«, múmiaként fekszik az analitikus díványon, alkotó, játékos adottságait a pszichoanalízis nem használja ki. Moreno azzal az igénnyel lép fel, hogy a pszichodramában a gyógyításnak ezeket a tartalékait és nyomait kutassa, inkább a jövőre irányul, a holnap cselekvésére, az élet perspektívájára.”

Moreno mint pszichoterapeuta és mint pszichodramatikus egy kritikailag átszűrt Freud-hatást közvetített Mérei számára. Csakúgy, mint Lewin, Piaget, Wallon művét, Morenót is „Freud fényében és árnyékában látja, értékeli” (Gerő 1989, 8.). Moreno megközelítésének egyébként szintén vannak olyan elemei, amelyek Hermann elgondolásaival állíthatók párhuzamba. Hermann munkásságában – gondolkodás-lélektani, ösztönelméleti és „néplélektani” munkáiban egyaránt – hangsúlyos szerepet kap a „szélek”, a „széli választás” és a marginalitás, az egyéni és a társadalmi test határainak, „bőrének” problémája, „bizonyos egyének eltávolítása és kizárása a csoportból”.²²

²¹ A „tele”, a szimpátiát vagy antipátiát közvetítő folyamat ugyancsak párhuzamba állítható „fertőzéssel” vagy utalással.

²² Lásd *Az ember ősi ösztönei* (Hermann 1984, 214.). A széli választásról lásd még Vajda 1988.

Mérei – nyilván Hermanntól és Morenótól egyaránt befolyásolva – már a negyvenes évek második felétől foglalkozott szociálpszichológiai munkáiban, főként a szociometriai vizsgálatokban a „pár”, a „páros elszigeteltség” és a peremhelyzet kérdéseivel (Mérei 1967b; 1987), és a marginalitás, a marginális identitás problémája jelen van egész életművében. A peremre szorult személy lehet egyszerre kívül és belül, attól függően, hogy milyen perspektívából nézzük. A társadalom hivatalos intézményrendszere szempontból marginális pozíció *informális* hatékonyságát és az általa képviselt értékeket tekintve bizonyos értelemben centrális lehet, vagy azzá válhat (vö. Erős 1999).

Méreiének a pszichoanalízishez való viszonya nem csak elvi és elméleti, hanem ideológiai és tudománypolitikai szempontból is lényegi kérdéseket érintett. A pszichoanalízis, amely 1945 után néhány évig „másodvirágzását” élte Magyarországon (lásd Harmat 1994, 394–412. old), egyre hevesebb viták, támadások, kampányok keresztüztüzebe került. Az ideológiai hadjárat – amely nagyrészt ugyancsak a harmincas évek hasonló szovjet kampányainak érveit idézte fel (a pszichoanalízis nem egyéb, mint „burzsoá áltudomány”) – végül a Hermann Imre és Gimesné Hajdu Lilly által vezetett pszichoanalitikus egyesület ellehetetlenüléséhez, majd megszűnéséhez, a pszichoanalízis évtizedekig tartó „föld alá szorulásához”, elszigetelődéséhez vezetett. A negyvenes évek második felében Mérei egyértelműen a pszichoanalízis kritikusaik táborához tartozott, sok más marxista értelmiségi között (így például az ekkor már nagy nemzetközi tekintélynek örvendő Lukács Györgynek is szerepe volt ebben a kampányban [lásd erről: Szőke 1992]). Ugyanebben az időben nem csak a kelet-európai országokban, hanem Nyugaton, így elsősorban Franciaországban is folytak – főként a kommunista pártokhoz tartozó értelmiségiek részéről – hasonló ideológiai támadások a pszichoanalízis ellen.²³

Ami Méreit illeti, akkori álláspontját jól jellemzi egy 1948-ban írt levele Hermann Imréhez.

„A pszichoanalízis megrostálásának munkáját – írja Mérei – azoknak kell elvégezni, akik ehhez értenek – s így elsősorban Önnek. Ilyen munka még részleteiben sem napok vagy hetek kérdése. Én a magam részéről türelemmel és bizalommal várom azokat a cikkeket, amelyeket Ön fog írni és amelyek a pszichoanalízis túlkapásait bírálják majd éppen a marxizmus-leninizmus szemszögéből. [...] Kívánom Önnek, Hermann elvtárs, hogy sikerüljön a legnehezebb, ami a tudománnyal foglalkozó ember előtt áll: biztonságot nyújtó elméletrendszer alapjait mérni meg; kilépni a rendszerből és egy más rendszerből vizsgálni azt.”²⁴

²³ Lásd erről: Roudinesco 1986, vol. II. 178-218. Lásd még Serge Moscovici vizsgálatát „a pszichoanalízis szociális reprezentációjáról” (Moscovici 1961).

²⁴ A levélváltás teljes szövege olvasható a *Mérei élet-mű* c. kötetben (Borgos, Erős és Litván [szerk.] 2006, 265.). A viták ellenére Mérei 1947-48-ban együttműködött a pszichoanalitikusokkal a LESZ-ben (Lelki Egészségvédelmi Szövetség), amelynek védnökei és funkcionáriusai között Mérein kívül politikusok (Olt Károly, Ortutay Gyula, Rajk László, Ries István), pszichoanalitikusok (Hermann Imre, Hollós István, Rotter Lillián, Pető Endre, Kapos Vilmos, Rajka Tibor) és pszichiáterek (Horányi Béla, Kun Miklós) is szerepeltek. A LESZ folyóiratot is szándékozott kiadni, *A Jövő Embere* címmel, amelyhez Mérei is elkészítette tanulmányát „Az iskolai érettség problémája” címmel. A folyóirat azonban még megjelenése előtt zúzdába került. Lásd: Egy meg nem jelent magyar folyóirat, *A Jövő Embere. Thalassa*, 1995, 6(1-2): 223-277.

Más helyen Mérei azonban kevésbé türelmesen nyilatkozott a pszichoanalízisről. 1949. február 18-án „Utópia és valóság a magyar nevelésben” címmel tartott előadást az MDP Kultúrpolitikai Akadémiáján. Ebben többek közt kijelentette:

„Ha elképzelhető a pedagógiában haladásellenes, reakciós elmélet, akkor ez az. A társadalom hatásának teljes tagadása ez. [...] A pszichoanalízis akkor került be a magyar nevelésbe, amikor a radikális polgárság jelentős szárnya kapitulált, feladta reformirányulását, és megadta magát a reakciónak. Ennek a kapitulációnak nevelői ideológiája a pszichoanalitikus kiindulású pedagógia, amely pesszimizmusával, befelé fordulásával, társadalomtól és közélettől elzárkózó passzivitásával a nyugati nagypolgárság ideológiáját képviseli.” (Mérei 1949b, 25., idézi: Knausz 2006, 168.).

Nehéz eldöntetni, hogy ebben az állásfoglalásban – amelyre alig több mint egy héttel azután került sor, hogy az 1913-ban alakult Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület utolsó ülésén „önként” feloszlatta magát, mielőtt hivatalosan betiltották volna²⁵ – mennyi volt a taktikai engedmény, az elkerülhetetlen tudomásul vétele, és mennyi az elvi meggyőződés. Mindenesetre tény, hogy Mérei a későbbiekben is számos elvi fenntartással élt az (ortodox) pszichoanalízis számos tételével szemben, de tartózkodott annak direkt politikai-ideológiai minősítéséről. „Negatív kicsengésű cikket írni a pszichoanalízis ügyében, ez azt jelentené, hogy egy tudományos igényű gondolatrendszer üldözői közé állok be. Azt, hogy emberi dolgokban az ösztön-modell alkalmazását hibásnak tartom, s a társas modellt vélem helytállóknak, ezt majd megírom akkor, ha a pszichoanalízis és az ösztön-modell kérdéséről nyíltabb, előítéletmentesebb lesz a párbeszéd, s mind a pszichoanalitikusoknak, mind a szociálpszichológusoknak magyar nyelvű folyóiratai lesznek, amelyek Budapesten jelennek meg” – nyilatkozta az 1987-ben, halála után megjelent Hernádi-interjúban (594.).

Pedológia és utópia

Mérei teoretikus álláspontja, a pszichoanalízis „társadalomlélektani megmunkálásának” igénye ekkor, a negyvenes évek végén azonban maga idejében elkerülhetetlenül összefonódott az ideológiai feladatokkal és aktuálpolitikai elvárásokkal, a „megrostálás” feladatával.²⁶ Ennek a „megrostálásnak” nem sokkal később Mérei maga is áldozatául esett. 1950 márciusában a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségek határozatot hozott „a vallás- és közoktatásügyi minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről”, amely elítélte a közoktatás területén jelentkező „ellenséges tevékenységet”. A határozatot követően minisztertanácsi rendelet intézkedett a Mérei által irányított Országos Neveléstudományi Intézet

²⁵ Az Egyesület az 1949. február 8-án tartott közgyűlésén mondta ki saját feloszlását. Lásd erről Szöke 1992; Harmat 1994, 425.

²⁶ Mérei a Magyar Tudományos Tanács társadalomtudományi szakosztályának tagja volt 1948 és 1949 között. E minőségében szerepet játszott az MTA átszervezésében, illetve a lélektan és a pedagógia tudománypolitikai irányításában. Huszár Tibor szerint „objektíve az *ideológiai komisszár*” szerepét töltötte be (lásd Huszár 1997, 101.)

megszüntetéséről.²⁷ Bár a határozat nem tesz említést a pedológiáról, Lázár György megtette ezt az összekapcsolást a párthatározatot értelmező cikkében, a gyermektanulmányt a „burzsoá-imperialista nevelés-»tudomány« segéd-»tudományának«” nyilvánítva (Lázár 1950, 6-7.; Lázár Györgyről lásd még: K. Horváth 2006).

Az MDP „pedológiai határozata” szellemében és tartalmában összhangban volt az SZK(b)P Központi Bizottsága 1936. július 4-én kelt, „A pedológiai elfajulásokról a közoktatási népbizottságok rendszerében” című határozatával, amely a leleplezte a pedológiát és vele együtt a pszichológiát is, mindkettőt „burzsoá tudománynak” minősítve. Ez a határozat – Kairov szovjet neveléstudományi akadémikus szavai szerint – megmutatta a pedológia „törvényének” hazug mivoltát, és aláhúzta, hogy „kiáltó ellentétben van a marxizmussal és a szocialista építés egész gyakorlatával, mely a szocializmus szellemében sikeresen neveli át az embereket és eltünteti a kapitalizmus csökevényeit a gazdasági életből és az emberek tudatából” (Kairov 1953, idézi: Sáska 2004).

Az MDP „pedológiai határozata” a nem sokkal korábban még Kossuth-díjjal, a legnagyobb állami elismeréssel kitüntetett Mérei hivatalos, állami- és pártkarrierjének végét jelentette. A „pedológiai határozat” persze inkább csak ürügy volt arra, hogy a pártvezetés megszabaduljon Méreitől és hozzá hasonló „nyugati orientációjúnak tartott”, rövidebb-hosszabb ideig Nyugaton élt, többüket „trockistának” és „imperialista kémnek” nyilvánított baloldali értelmiségiektől, akik túlságosan komolyan vették saját értelmiségi feladataikat és szocialista eszményeiket. Mérei esetében arról volt szó, hogy pedagógiai és neveléstudományi-neveléspolitikai tevékenysége, amelyben nagy szerepet szánt a gyermek- és ifjúsági közösségek belső mozgására, spontaneitására és aktivitására, illetve a „spontán” közösségi dinamika szociálpszichológiai eszközökkel való befolyásolására, szembekerült a vezetés azon szándékával, hogy a közvetlen pártirányítást az élet minden területére, így az oktatásra és nevelésre is kiterjessék.

A pedológia vagy gyermektanulmányozás Mérei szerint voltaképpen az etnológiához hasonló diszciplína, feladata „minden olyan anyagnak az összegyűjtése, amely a gyermekek életére, világára vonatkozik.” (Mérei 1948, 6.) Gyökerei a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején kivirágzó reformpedagógiai mozgalmakból erednek, s részét alkotta a korai szocializmus ideológiájának is. Az 1917-es forradalom utáni Oroszországban a pszichoanalízis és más – a reformtörekvések elméleti alapjául szolgáló – nyugati pszichológiai irányzatok rövid ideig tartó népszerűsége, a „tevékenység” elvét középpontba állító Vigotszkij-iskola korai munkássága ugyancsak ezeknek a reformtörekvéseknek a jelentőségére utalt (lásd erről: Erős 2001a, 98-105.). Mint Sáska Géza „Az alternatív pedagógia posztzocialista győzelme” című tanulmányában kifejti: „A lélektani, gyermektanulmányozáson alapuló nagy pedagógiai szellemi irányzat azt magyarázza, hogy milyennek kellene lennie egy igazságos és az embert meg nem nyomorító társadalomnak. Ugyanarról beszélnek a pedagógia új nyelvén, amiről a szocialista és a

²⁷ Lásd erről részletesen: Knausz, 2006. Lásd továbbá Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda* c. könyvét (Pataki 2005, 398-412.)

kommunista mozgalmak ideológusai. Az alternatív és gyermekközpontú gondolkodás nem a társadalom fejlődésének teleologikus feltételezésére épít, mely szerint az emberiség útja a kapitalizmust szükségszerűen meghaladó szocializmuson át a kommunizmusig vezet, hanem a gyermekben találja meg ugyanennek a kikerülhetetlen folyamatnak az objektív hordozóját: a gyermek biológiai tulajdonságaiban van kódolva a jobb és a szebb jövő. Mindkét gondolkodásmódban a cél közös: mihamarabb jöjjön létre az a társadalom, amelyben az emberiség szükségletei és természeti-lélektani eredetű képességei szerint él. A társadalom és az iskola újjáalakításához gyakorlati útmutatásokat is adnak.” (Sáska 2004).

Az együttes élmény bizonyos értelemben ugyancsak e pedagógiai reformtörekvések alátámasztására szolgált. Mint korábban láttuk, ez a mű – Hermann Imre, Bibó István és mások korabeli munkáihoz hasonlóan – a „közelmúlt lelki fertőzéseire” keresett magyarázatot. A kísérleti személyek, Mérei óvodásgyermekének viselkedése azonban csak távolabbról, elvontan, analogikus értelemben modellálja a nagy történelmi folyamatok és események csoportdinamikai és tömeglélektani sajátosságait. *Az együttes élmény* leszögez egy általános összefüggést, módszertani elveket kínál a szociálpszichológiai, mikroszociológiai jelenségek tanulmányozására, de nem ad szisztematikus választ a kiinduló kérdésre. Menet közben ugyanis éppen ez a kiinduló kérdésfeltevés értelmeződött át, ha látens módon is. *Az együttes élmény* mint kiindulópontjában fasizmus-értelmezés a kollektivizmus *igazolásává* alakul át, a kor ideologikus szükségletének megfelelően, és ama szocialista utópia szellemében, amely szerint a gyermek- és ifjúsági mozgalmakban létrejövő új típusú közösségek valódi „együttes élményt”, igazi örömforrást jelentenek, s olyan „csoporttöbbletet” nyújtanak, amely erősíti az egyéniséget, megnövelve annak szociális hatékonyságát. Míg Lewinék nevezetes kísérletei a demokratikus vezetési stílus – a roosevelti New Deal, illetve a mannheimi értelemben vett „demokratikus tervezés” – fölényét voltak hivatva igazolni a diktatórikus (autokratikus), illetve a klasszikus liberalizmusnak tulajdonított *laissez faire* vezetési módszerekkel szemben, Mérei a szocialista reformpedagógia ideológiájához teremtette meg a lélektani alapokat.

Az ideológia azonban csakhamar túllépett Méreire és hozzá hasonló baloldali entellektüeleken, akik nem láthatták előre igazi mélységében a fasizmus és a sztálinizmus kollektivistá eszmerendszerének és gyakorlatának riasztóan azonos vonásait. A nyílt parancsuralmi rendszer, majd annak közvetettebb, bürokratikus változata megölte a Mérei-féle avantgardizmus lételemét, a spontaneitást, a kollektivistikus ideológia nevében likvidálta magukat a közösségeket, felszámolta a civil társadalmat, a személyközi és csoportközi viszonyok hálóját az egyén és a hatalom totális azonosságává, vagy éppen totális szembenállásává redukálta. Egyetlen dolgot nem sikerült maradéktalanul felszámolnia: az informális szférát, a „rejtett hálózatot”, amely minden formális csoport, intézmény, szervezet háttérben, perifériáján megtalálható, s amely a nyilvánosság számára észrevétlenül, de annál hatékonyabban befolyásolja az alakzat működését, a benne megvalósuló érdekérvényesítési és döntéshozatali mechanizmusokat. Az informális mező léte a diktatúrák számára azonban csak addig kívánatos, ameddig híven szolgálja a hivatalost. A totalitárius rendszerekben honos időnkénti „tisztogatások” többek között

éppen azt a célt szolgáltak, hogy széttúzzák a túl nagyra nőtt és ellenőrizhetetlenné vált informális mezőket. Ennek során azok az emberek, akik a rendszer működése szempontjából ártalmasnak vagy feleslegesnek bizonyultak, a „margóra” száműzettek. Ez a marginalizálódás a legszélsőségesebb fizikai elkülönítést éppúgy jelenthette, mint a „Gesztenyefához” címzett kocsmát, a felesleges kacattá vált funkcionáriusok lerakatát Orwell 1984 című regényében. Bizonyos értelemben ilyen informális csoportként működött Mérei részvételével az ötvenes években a budapesti Fény presszóban összejáró „Törzs”, a „szabadság kis köreit” jelentő informális értelmiségi csoportosulások egyike (K. Horváth 2006).

5. A rejtett hálózat

A Nékosz-mozgalom²⁸ bukása, „a magyar pedológia pere” és megbélyegzése, ezután pedig Méreinek a tudományos életből való első kirekesztése után a csoportlélektani kísérleteknek sem lehetett folytatása, hiszen a szociálpszichológiának nem volt, az adott politikai és ideológiai feltételek között nem is lehetett olyan intézményes, akadémiai vagy egyetemi bázisa, amely ilyen kutatásoknak teret engedett volna. Második kirekesztése, az 1958-as „Mérei-per” után az „informális szférában”, börtönévei alatt önmagát vizsgálati alanyként használva, „kerülő úton” folytatta szociálpszichológiai vizsgálódásait. Ennek egyik dokumentuma a *Lélektani napló*, amelynek harmadik kötete („Az implikált tudás az álomban”) a börtönben végzett önmegfigyeléseit tartalmazza.²⁹ „Kísérleti személyként” pedig, ha más nem, önmaga állt rendelkezésre. A börtönben – írja e kötet Előszavában – „[...] feszített az igazi vizsgálatnak, a tapasztalásnak a vágya. Vizsolyogtam a csak emlékekből élő bölcséleti pszichológiától. De nem találtam más módszeres vizsgálati tárgyat, mint önmagamat. Így kínálkozott az álom, mint olyan téma, amelyben az utalást vizsgálhatnom önmagamon.” (Mérei 1985b, 7.). Arra a lehetséges ellenvetésre, hogy miért nem vonja be börtöntársait a vizsgálatba, Mérei így válaszol: E sorok írója [...] szorgalmasan gyűjti azokat az észleleteket, amelyeket majd összefoglal, s így hozzájárul a börtönlakók lélektanának tisztázásához. Ez a tanulmány a „Sumák és maké” címet fogja majd viselni [...]. Az együttes élményről szóló ismereteinket fogja kiegészíteni, ezúttal az én-élmény oldaláról.” (Uo. 7.)

Ezzel a címmel nem készült tanulmány. De Mérei börtönévek utáni munkásságának éppen „az együttes élményről szóló ismereteinknek az én-élmény oldaláról való kiegészítése” képezte fő vonalát – ha nem is a börtön, de egy zárt társadalom informális világában, amelyet továbbra is ellenőrzése alatt tartott a „Krampusz”.³⁰ Az „én-élmények” vizsgálatának egyik nagy terepévé éppen ekkor – és részben a *Lélektani napló*ban megfogalmazott gondolatok és tapasztalatok alapján – vált a klinikai pszichológia és pszichodiagnosztika, illetve a pszichoterápia és a

²⁸ A Nékosz történetéről lásd Pataki 2005; Papp 2002.

²⁹ A börtönbeli álomelemzésekről szóló tanulmány rövidített változata – a „börtön” szó említése nélkül – megjelent a „hivatalos” szaksajtóban is „Társaskapcsolataink a manifeszt álomtartalomban” címmel. (Mérei, 1965.)

³⁰ Lásd Litván György (2006): „Mérei Ferenc a börtönvilágban” (in: Borgos, Erős, Litván [szerk.] 181-190.).

pszichodráma, s nem kevésbé a művészetlélektan is (lásd: Veres 2006). Ez azonban nem jelenti azt, hogy tevékenységében háttérbe szorult volna a gyermeklélektan (Mérei, Binét, 1987) és a szociálpszichológia.

Szociometria és ideológia

A hatvanas évek közepétől kezdve Mérei újra publikált társadalomlélektani tanulmányokat, főként korábbi témaköreit, az együttes élménynek, a csoportdinamikának, a pár és a csoport viszonyának (Mérei 1967b) kérdéseit felelevenítve és újragondolva. Amikor azonban szociálpszichológiai főműve, a *Közösségek rejtett hálózata* 1971-ben megjelent, a magyarországi szociálpszichológia már az intézményesülés útjára lépett, létrejöttek vagy éppen kialakulóban voltak azok az egyetemi és akadémiai kutatóbázisok, amelyeknek társadalomlélektani érdeklődésű tagjai diszciplínájuknak az akkori nemzetközi fő irányokhoz (elsősorban kísérleti módszereken alapuló *mainstream* amerikai szociálpszichológiához) való felzárkóztatását tekintették fő céljuknak. Mérei a magyar szociálpszichológiának ehhez a korai intézményesülési és professzionalizálódási szakaszához csak marginálisan kapcsolódhatott, mivel az 1956-os forradalomban és azt követő értelmiségi ellenállásban játszott szerepe, politikai stigmatizáltsága, „büntetett előélete” miatt az egyetemi és akadémiai kutatás újonnan kiépülő centrumaitól továbbra is távol tartották. Ugyanakkor igazi műhellyé alakította az Országos Ideg- és Elmeógyógyintézet pszichodiagnosztikai laboratóriumát, amelynek vezetője lett. Klinikai munkásságáról a *Mérei élet-mű* című kötet (Borgos, Erős és Litván (szerk.), 2006) több tanulmányában is olvashatunk.

Ami társadalomlélektani munkásságát illeti, a lelki élet dinamikájában is általa oly fontosnak tartott „kerülő úton” a *Közösségek rejtett hálózata* mégis a korszak legnagyobb hatású magyar szociálpszichológiai művévé lépett elő. A Mérei által továbbfejlesztett, finomított és átértelmezett szociometriai módszer ugyanis rendkívül hatásos eszköznek bizonyult a korszak közösséggel foglalkozó szakemberei (pedagógusok, munkahelyi vezetők) számára, mindazoknak, akiket a közösség-szerveződés dinamikája, a csoportlétkör, a csoporttagok közötti rejtett kapcsolatok feltárása és ezúton a nevelés és a vezetés hatékonyságának növelése foglalkoztatott. A szociometriai módszer népszerűsége elsősorban annak volt köszönhető, hogy sokféle területen viszonylag könnyen, gyorsan és nem utolsósorban *látványosan* lehetett alkalmazni. „*Ahogy a szervezőnek szüksége van a terep építkezési és közlekedési térképére, éppen úgy szüksége van a társadalmi mező csoportosulásainak, kapcsolódásainak a térképére is. Ez a térkép a szociogram, előállítási módja a szociometria*” – írja Mérei a *Közösségek rejtett hálózata* előszavában (Mérei 1971a, 6.), hangsúlyozva, hogy „ez a könyv a szociálpszichológiai gyakorlat számára készült” (uo. 7.). A szociálpszichológia gyakorlati jelentőségét hangsúlyozva, szkepszissel és némi kajánsággal figyelve a hetvenes évek végén Magyarországon is elburjánzó elméleti-ideológiai vitákat, amelyek a „mainstream” szociálpszichológia marxista és/vagy újbaldali kritikussai, illetve „mainstream”-et a Kádár-korszak ideológiai és politikai elvárásaival összeegyeztetni törekvő „hivatalos”

tudománypolitikai álláspontot képviselők között zajlottak.³¹ Mindazonáltal a Mérei által képviselt irány nagyon is távol állt attól a praktikus, technokrata beállítottságtól, amely a szociometria sok korabeli és későbbi alkalmazóját jellemezte. Mérei „praktikus” szociálpszichológiája bizonyos értelemben maga nagyon is ideologikus volt. Nála – csakúgy, mint Morenónál – a szociometria sokkal többet jelentett, mint a csoporttagok vonzalmi és ellenszenvi választásainak körökkel és nyilacskákkal való ábrázolását, és az így kapott információk felhasználását az iskolai vagy munkahelyi közösség hatékonyabb irányítására. (Érdemes megjegyezni, hogy a informális hálózatot felmérő pszichológiai módszerek az igazi feltalálója, legalábbis Hannah Arendt szerint (Arendt, 1992) nem Moreno volt, hanem a cári orosz titkosrendőrség, amely a politikai ellenfelek személyes kapcsolatait kis körökkel és nyilacskákkal jelölte nyilvántartásaiban.)

Pléh Csaba írja a hatvanas években elburjánzó szociometriai vizsgálatairól:

„A mögöttes üzenet szerint a hivatalos csoportosulások egész egyszerűen rosszak voltak, különösen az volt a mindenkori hivatalos vezetés. A hivatalosság nem volt hatékony vezetői kiválasztásában: igazából mi tudjuk mutatni az alternatív, az 'igazi vezetőket'. Bármiféle választás, legyen az szociometriai választás is, ezt mutatná meg. Vagyis a szociometriai bizonyos értelemben a politika helyettesítőjévé vált: politikán kívüli szerveződést sugallt, ugyanakkor az egész eljárás *szavazásra és választásra* épült, ami valójában nem létezett a magyar politikai életben. Az érzelmek, a közvetlen társas hatalom és a választás hangsúlyozásával a szociometriának közvetlenül is fenyegető funkciója volt. Még fenyegetőbb, mint maga az a gondolat, hogy társas mérnöklésre (pszichológiai technológiára) van lehetőség, hiszen az utóbbival az eredeti kommunista hitvallás is egyetértett, mikor azt hirdette, hogy a társadalomszervezés tudományos alapú társadalmi mérnöklésen fog alapulni.” (Pléh 1998a, 105.)

Az informális stratégiája

Mérei egész értékrendszerével, szellemi habitusával és gyakorlati jelenlétmódjával a „rejtett hálózat” hirdetője, megszállott, szenvedélyes prófétája volt – és éppen ebben fejeződött ki opozíciója a Kádár-rendszerrel, a bürokratikus államszocializmus rendszerével szemben. A baloldali entellektüelek azon csoportjába tartozott, akik semmilyen csalódás és megaláztatás után sem adták fel szocialista meggyőződésüket, de a magát „szocialistának” nevező rendszerrel sem azonosultak – egy *köztes tér*, a hol szűkebb, hol tágabb „informális mező” maradt számukra, mint az önkifejezés és az önérvényesítés egyetlen terepe és lehetősége. A gondolati szál, amely Mérei munkásságának különböző oldalait ebben a korszakban összefűzte, továbbra is az *együttesség* problémája volt, az én és a másik viszonya, a kics csoportban lezajló történéseknek, más néven a „mikroszociológiának” a jelenségvilága – de nem

³¹ Mérei Ferenc: A bujdosó lelkiismeret. A magyar pszichológia helyzete. *Kritika*, 1981/11. 13. (Vitaindító: Garai László: Patthelyzetben. Jegyzetek a magyar pszichológia helyzetéről) Lásd még „A szociálpszichológia határai és lehetőségei” című szerkesztőségi kerekasztalról Vitányi 1979.

valamiféle *a priori*, kultikus szintre emelt „társadalmiság”, hanem az interszubsztívitás, a kölcsönhatás, a szó szoros értelmében vett *kölcsönös megmunkálás* jegyében. Ami Méreire mint szociálpszichológusra – kutatóként és gondolkodóként egyaránt – leginkább jellemzővé vált, az éppen a „társasnak” és a „társadalmi” a szigorú elkülönítése. Tudatosan nem foglalkozott a „nagy” társadalommal; szemében az igazán fontos a mikroszociológiának, az egyéni és a társas közvetlen kölcsönhatásának a világa volt, s számára ez a világ elsősorban menedéket, de egyszersmind az új, kreatív értékek kikísérletezésének és felhalmozásának, a központi szabályozással szemben megvalósuló „autonóm értékkepzésnek” a terepét jelentette.

Ha kulcsszavakkal próbálnák megjeleníteni Mérei és egyszersmind az 1945 utáni magyar történelem évtizedeit, akkor a negyvenes évekről azt mondhatnánk: *együttes élmény*; az ötvenes évekről és a hatvanas évek első feléről: *izoláció, depriváció*. A hatvanas évek második felére, a hetvenes évekre talán a *rejtett hálózat* lenne a legjellemzőbb. Nem véletlen, hogy a hetvenes években, a „rejtett hálózatok” korszakában bontakozik ki Mérei művészetpszichológiai munkássága. Művészetpszichológiája a szociálpszichológia folytatása és kipróbálása egy olyan terepen, amely leginkább megengedte a szabadságot, a játékot, a szabadságot, az intenzív átélést és ugyanakkor a kívülállást. Egy 1981-ben Budapesten tartott francia-magyar irodalompszichológiai kollokviumon „Az informális stratégiája – a Vautrin modell” címmel tartott előadást Mérei. Az előadásában Vautrint, Balzac *Emberi színjátékának* egyik főalakját elemezte, s megállapította róla, hogy e balzaci hős a deviáns életnek, az informális létezésnek a megtestesítője, aki ebből a deviáns és informális pozícióból gyakorol hatást az „integrált mező” formális intézményeire.

„Az informális stratégiája” nem csak az irodalmi hősök és a valóságos csoportok szociálpszichológiai elemzésében alapvető szempont, hanem a belső, intrapszichikus folyamatok vizsgálatában, Mérei „társas szempontú” személyiség-lélektanában is. A személyiségnek ugyanis éppúgy megvan a maga „informális”, „deviáns”, „marginális” mezője, mint a kiscsoportoknak és a társadalmi intézményeknek. A személyiség informális mezője Méreinel az élménygondolkodásnak, az implikált tudásnak, az utalásnak a világa; más szóval a spontán megnyilvánulásoké. A *Lélektani napló* első, az utalással foglalkozó kötetének szavai szerint a modern művészet éppen ezt ábrázolja: „az emberit, – a vágyat, az érzelmet, a hangulatot, a gondolatot – [...] ahogyan a lélekben él: romlatlanul, torzítatlanul, eredeti formájában. A megtanulttal, az előírttal, a parancsolttal szemben a megsejtettet, a rádöbentettet, a vágyottat – a vonzó és édes tiltottat [...], „mindazt, amit parancs és tilalom, szokás és illem, erkölcs és törvény elhallgatásra és elfelejtésre, lappangásra és elfojtásra ítél” (Mérei 1985a, 58-59.). Az „informális stratégiájának” közvetítője a lélekben az utalás, amely az élményt a peremről a középpontba vetíti.

A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján új korszak kezdődött Magyarországon. 1979-ben Mérei is aláírta a csehszlovákiai Charta-mozgalom vezetőinek üldözése elleni tiltakozást, s ezzel, kilépve a „rejtett hálózatból”, ismét politikai szerepet vállalt, szimpatizánsa, támogatója és részese lett az akkori magyar demokratikus ellenzék mozgalmának. Ennek a korszaknak a kulcsszava talán a *marginalitás* vagy peremhelyzet lehetne – abban az értelemben, ahogyan azt Mérei a nyolcvanas évek

elején a Magyar Pszichológiai Társaság egyik tudományos ülészakán tartott – és később, már halála után „A perem-helyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr” címmel (1987) nyomtatásban is megjelent – előadásában kifejtette. Mérei ekkoriban értelmiségi nőkkal és férfiakkal készített interjúkat, olyanokkal, akik „a szociális tér keskeny tartományában” éltek, s akik az alaklélektanból ismert „kontúr-törvény” alapján váltogathatták pozíciójukat. „A kontúr-tartományhoz csak azok a peremen élők tartoznak, akik bizonyos realizálható feltételek közt visszakerülhetnek a szabályosak sokkal kiterjedtebb hálózatába, akár annak középponti tartományába is. [...] A jelenség, a pozícióváltás természetesen történelmi háttérhez kötött. Ahol én élek, ahol a vizsgálatot végeztem, ott is van történelem, és ezt a jelenséget csak történelmi széljárásban írhatjuk le.” (Mérei 1987, 2.) Másképpen szólva, a kritikai értelmiség pozíciója marginális a hivatalos értékrendhez képest, de abszolút módon centrális az új értékek meghatározása tekintetében.

6. Utószó: Mérei napjainkban

Mérei azonban nem érthette meg a „történelmi széljárás” újabb fordulatát, a rendszerváltást, amely egyúttal „nézőpontváltást” is jelentett, és a „kontúr-helyzetben” lévő értelmiségiek jelentős részét – legalábbis egy időre – beemelte a „centrumba”. A rendszerváltás politikai értelemben Mérei 1956-ban és a forradalom után vallott nézeteinek és akkori magatartásának rehabilitálását jelentette, de korántsem hozta magával pályája egészének igazolását. Így elsősorban 1945 és 1950 közötti pedagógiai, politikai és közéleti tevékenységének megítélése az, ami továbbra is viták tárgyát képezi (lásd pl. Lányi 1999; Erős 1999; Pataki 2005). Ezek a viták a szociálpszichológia története szempontjából is figyelemre méltóak, mert azt bizonyítják, hogy a szociálpszichológiai fogalmak és eszmék nem légtüres térben jönnek létre; nagymértékben befolyásolják őket a „történelmi széljárások”, a kulturális, politikai és társadalmi kontextusok. A szociálpszichológia maga is történelem (Gergen 1973), bár olykor „fagyott állapotban” konzerválja azt.

A rendszerváltás nem jelentette a Mérei által kívánatosnak tartott társadalmi modell megvalósulását. Valószínűleg kiábrándulással és keserőséggel vette volna tudomásul, hogy az általa oly szenvedélyesen vallott közösségi értékrend helyett erősen kompetitív, az egyéni érdeket a korábbiaknál nyíltabban előtérbe állító társadalmi szerveződések jöttek létre. Alakja és tanítása ugyanakkor – mint a *Mérei életmű* című kötet több tanulmányából is kiderül (lásd például Nemes Livia, Gerő Zsuzsa és Virág Teréz írásait) – tovább él a fiatalabb kortársak, a tanítványok és a követők emlékezetében, és mai munkájukra is jelentős hatással bír. A pszichodráma-mozgalom éppoly nehezen tudna meglenni gondolati és magatartási modelljének folyamatos jelenléte nélkül, mint a pszichoanalízis, amely – polemikus hozzáállása ellenére – igen sokat hasznosított Mérei szemléletéből, többek között éppen az élmények társadalomlélektani kontextusának figyelembe vétele tekintetében.

Szociálpszichológiai munkásságát azonban ma egyre inkább az a veszély fenyegeti, hogy élő történelem helyett *történelmi kuriózummá* válik. Egyes fogalmai

(együttes élmény, rejtett hálózat, utalás, több szempontú szociometria) – mint e tanulmány elején jeleztem – kanonizálódtak, vagyis megkapják a kellő tiszteletköröket, de kontextusuk és valódi jelentésük nem mindig derül ki világosan. A mai szociálpszichológia professzionalizálódása sokkal messzibbre jutott, mint Mérei idejében, aki – bár egyik úttörője e szakma magyarországi meghonosításának – mégiscsak „barkácsoló” volt; *bricoleur* – ahogyan saját magát nevezte. A kísérleti, számítógépes és statisztikai módszerekre épülő „mainstream” szociálpszichológia szempontjából ma menthetetlenül elavultnak és amatőrnek tűnnek az olyan terepkísérletek, amelyeket Mérei (vagy akár Kurt Lewin és munkatársai) végeztek ötven-hatvan vagy közel hetven esztendővel ezelőtt. A dominánsan kognitív szemléletű főáram nehezen tud bármit is kezdeni az „élmény” fogalmával, mivel főként dekontextualizált hatásokkal és válaszokkal foglalkozik. Még kevésbé tud mint kezdeni az „együttesség” vagy a közösség fogalmával, mivel középpontjában mindmáig az elszigetelt, absztrakt individuum áll. A szociometria (legyen akár egy-, akár több szempontú) ugyancsak elveszítette egykori hamvát-báját, és lefoszlott róla a spontaneitás morenoi utópiája is. Jogosnak mondható, súlyos személyiségi jogi és adatvédelmi aggályok állják útját annak, hogy a tanár vagy a munkahelyi vezető birtokába kerüljenek a diákok vagy beosztottak személyes preferenciáira, a csoportjukon belüli informális kapcsolatokra, rokon- és ellenszenvekre vonatkozó adatok. A „spontán” kiscsoportok, ha léteznek is, ma aligha nevezhetők a szabadság birodalmának.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Méreit „le kellene írni” a szociálpszichológiából. Éppen ellenkezőleg; számos olyan terület van, ahol Mérei szociálpszichológiai elgondolásai relevanciát nyernek vagy nyerhetnek a közeli jövőben. Az egyik ilyen terület a network- vagy kapcsolatháló-elemzés, „a társadalmak rejtett hálózatának” feltárása (Angelusz és Tardos 1991), amelyet Magyarországon elsősorban szociológusok művelnek, akik Moreno, illetve Mérei szociometriáját egyik „ősüknek” tekintik. A társadalomban és a természetben megtalálható kapcsolati hálók interdiszciplináris kutatása ugyancsak sokat köszönhet Mérei munkásságának (lásd még: Hain 2005; Pléh 1998b; Szeptelszky 2006).

Egy másik ilyen terület a személyes és társadalmi identitás kutatása, különösképpen a rejtett, stigmatizált, kisebbségi, válságos vagy rejtett identitásoké, amelyeknek egyik fő kifejeződési módja – a történelmi és politikai viszonyok átalakulása ellenére – továbbra is az utalások nyelve maradt (Erős 2001b). Mindezekon túlmenően Mérei fogalmai *par excellence* relevánsnak mutatkoznak mindenütt, ahol pszichológusok az emberrel mint *jelentésalkotó lényvel* foglalkoznak – így például a napjainkban kibontakozó pszichológiai narratívum-kutatásokban, ahol az énről szóló elbeszélések megértéséhez többek között éppen az utalásos élményfeldolgozás elemzése révén juthatunk közelebb (László 2005).

Végül, de nem utolsósorban: Mérei fogalmai a közelmúlt eseményeinek és traumáinak történeti szociálpszichológiai és pszichohistóriai elemzéséhez járulhatnak hozzá. Egy ilyen elemzésben Mérei ellentmondásos alakjának is fontos szerepet kell kapnia, mivel e történetnek maga is alakítója volt, a sorsfordulók cselekvő részvevőjeként és passzív elszenvédőjeként egyaránt.

Felhasznált irodalom

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991). Társadalmak rejtett hálózata, avagy mit remélhet a társadalomkutatás a kapcsolathálózati megközelítéstől. Előszó. In: Uők (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.

Arendt, Hannah (1992). *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa.

Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.) (1989). *Mérei emlékkönyv*. Budapest: MPT, Animula.

Balog Iván (2004). *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum.

Bibó István (1941). Fritz Künkel: *A közösség* [recenzió]. *Szellem és Élet*, 5(1): 34-38.

Bibó István (1987). *Uchronia. Újhold évkönyv*. Budapest: Magvető.

Bodor Péter (2002). Konstruktivizmus a pszichológiában. *BUKSZ*, 14(1): 68-74.

Bodor Péter – Lányi Gusztáv – Pléh Csaba (szerk.) (1998). *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest: Pólya Kiadó.

Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.) (2006). *Mérei élet-mű*. Budapest: Új Mandátum.

Csepeli György (1999). Bandázs és sisak nélkül. *BUKSZ*, 11(1): 68-70.

Dénes Iván Zoltán (1999). *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfü Gyulával*. Budapest: Osiris.

Donáth György (1940). *A mágikus és logikus világnézet társadalmi alapjai*. Budapest: Renaissance Könyvkiadó.

Engländer Tibor (1980). A szociálpszichológiai kutatások helyzete. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 37(6): 576-582.

Erős Ferenc (1985). Hungarian social psychology. *The British Psychological Society Social Psychology Section Newsletter*, 14, Autumn: 13-20.

Erős Ferenc (1989). A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: Bagdy, Forgács, Pál (szerk.), 27-31.

Erős Ferenc (1990a). Mérei fényében és árnyékában. *BUKSZ*, 2(2): 150-154.

Erős Ferenc (1990b). „Az informális stratégiája” a művészetben és a társadalomban (Mérei Ferenc életművéről). *Filmkultúra*, 4: 60-63.

Erős Ferenc (1991). A pszichoanalízis recepciója a két világháború közötti magyar irodalomban és publicisztikában. In: Kiss György (szerk.): *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 56-78.

Erős Ferenc (1993). Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Uő: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins, 11-20.

Erős Ferenc (1999). Identitás: a rejtett hálózattól a nyílt társadalomig. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54(1): 45-56.

Erős Ferenc (2001a). *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.

Erős Ferenc (2001b). *Az identitás labirintusai*. Budapest: Janus–Osiris.

Farr, Robert M. (1996). *The Roots of Modern Social Psychology*. Oxford: Blackwell.

Forgács József (Joseph Forgas) (szerk.) (2001). *Érzelem és gondolkodás*. Budapest: Kairosz Kiadó.

Gergen, Kenneth J. (1973). Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26(2): 309-320.

Gerő Zsuzsa (1989). Előszó. In: Mérei Ferenc: *Freud fényében és árnyékában*. Szerk. Gerő Zsuzsa. Budapest: Interart, 5-9.

Gyöngyösiné Kiss Enikő (1999). Bevezetés Szondi Lipót sorsanalízisébe. In: Uő. (szerk.): *Szondi Lipót*. Budapest: Új Mandátum, 7-37.

Hain Ferenc (2005). Interdiszciplináris csizma a társadalomlélektan asztalán? A hálózat-gondolat a pszichológiában és a szociálpszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 60(4): 507-526.

Hanák Tibor (1981). *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Harkai Schiller Pál ([1940] 2002). *A lélektan feladata*. Budapest: Osiris.

Harmat Pál (1994). *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Sopron: Bethlen Gábor Könyvkiadó.

Hermann Imre ([1943] 1984). *Az ember ősi ösztönei*. Budapest: Magvető.

Hermann Imre (1945). A beteg néplélek analízise. In: Gleimann Anna et al.: *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*. Budapest: Pantheon, 21-40.

Hermann Imre ([1945] 1990). *Az antiszemitizmus lélektana*. [S. a. r., jegyzetek: Erős Ferenc] Budapest: Cserépfalvi.

Hermann Imre et al. (1946). *A mai lélektan*. Budapest: „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet kiadása.

Hernádi Miklós – Mérei Ferenc (1987). „Nekem nincs absztrakt mondanivalóm” [Interjú Mérei Ferencsel]. *Magyar Tudomány*, 32(7-8): 588-597.

Hoffman Gertrúd (2001). A Mária Terézia téri iskola. Emlékezés Mérei Ferenc születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmából. In: Horányi Annabella, Nyerges Katalin (szerk.): *Gerti. Hoffman Gertud 1928–1999*. Budapest: socio-typo, 153-158.

Hunyady György (2001). A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: Hunyady György, Nguyen Luu Lan Anh (szerk.) (2001). *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 7-50.

Huszár Tibor (1997). *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Illyés Gyula (1939). *Lélek és kenyér.* Kozmutza Flóra értelmességi- és ösztönvizsgálataival (tanulmányok). Budapest: Nyugat Kiadó.

Jászi Viktor (1904). A tömeg. In: Litván, Szűcs (szerk.), 1973, I. köt. 501-516.

K. Horváth Zsolt (2006). Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évektől. Vázlat a Törzs keletkezéséről és politikai szocializációjáról. In: Borgos, Erős, Litván (szerk.), 37-53.

Kairov, I. A. (1953). *Pedagógia.* VI. kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.

Kiss Endre (1997). Kolnai Aurél filozófusi pályája. *Világosság*, 38(5-6): 29-45.

Kiss György (szerk.) (1991). *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Knausz Imre (2006). A magyar „pedológia” pere 1948–1950. In: Borgos, Erős, Litván (szerk.), 161-178.

Kolnai Aurél (2005). *Politikai emlékiratok.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

Kovács András (1999). Az antiszemitizmus mint társadalomtudományos probléma. In: Uő. (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Budapest: Új Mandátum, 9-34.

Künkel, Fritz (1940). *A közösség.* Budapest: Scholtz Testvérek.

Lányi Gusztáv (1998). A rejtőzködés (politikai) pszichológiája. In László János, Csepeli György (szerk.): *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére.* Budapest: Scientia Humana, 224-249.

Lányi Gusztáv (1999). Ki volt Mérei Ferenc? *BUKSZ*, 11(1): 53-58.

Lányi Gusztáv (2000). *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan. Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében.* Budapest: Osiris.

Lányi Gusztáv – Bodor Péter – Pléh Csaba (1997). A magyar pszichológia 1945 utáni alakulásáról. *Pszichológia*, 17(1): 77-79.

László János (1999). Társas élmény és utalás. *BUKSZ*, 11(1): 70-73.

László János (2005). *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába.* Budapest: Új Mandátum.

Lázár György (1950). A magyar neveléstudomány feladatai a szocialista építésben. Budapest: Szikra.

Leopold Lajos, ifj. (1910). A presztízsről. In: Litván, Szűcs (szerk.), I. köt. 517-520.

Leopold Lajos (1987). *A presztízsz.* Budapest: Magvető.

Lewin, Kurt (1975). *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből.* Vál. és szerk. Mérei Ferenc, Szakács Ferenc. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Lénárd Ferenc (1991). Az Egyetemi Lélektani Intézet 1932–1947 között végzett munkájáról. In: Kiss György (szerk.): *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 37-55.

Litván György (2003). *Jászi Oszkár*. Budapest: Osiris.

Litván György (2006). Mérei Ferenc a börtönvilágban. In: Borgos, Erős, Litván (szerk.), 181-190.

Litván György – Szücs László (szerk.) (1973.) *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Budapest: Gondolat.

Marx, Karl ([1852] 1977). Louis Bonaparte Brumaire tizenharmadikája. In: *Marx és Engels válogatott művei*. I. köt. Budapest: Kossuth, 405-485.

Mérei Ferenc (1942). *A pályaválasztás lélektana*. Budapest: Unitas Kiadás.

Mérei Ferenc (1945). *A gyermek világnézete*. Budapest: Anonymus.

Mérei Ferenc (1946a). Társadalomlélektan. In: Hermann et al., 9-17.

Mérei Ferenc (1946b). Munkalélektan. In: Hermann et al., 59-67.

Mérei Ferenc (1947). *Az együttes élmény*. Budapest: Officina. (További kiadásai: in Pataki (szerk.), 1969, 346-365.; Mérei, 1989b, 29-44.)

Mérei Ferenc (1948). *Gyermektanulmány*. Budapest: Officina.

Mérei Ferenc (1949a). Group Leadership and Institutionalization. *Human Relations*, 2(1):23-29. További angol kiadások: in Maccoby, E. E. – Newcomb, Th. M. – Hartley, E. L. (ed.) (1952, 1958, 1966). *Readings in Social Psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 522-531.

Mérei Ferenc (1949b). *Utópia és valóság a magyar nevelésben*. Budapest: Szikra.

Mérei (1965). Társaskapcsolataink a manifeszt álomtartalomban. In: *Pszichológiai Tanulmányok* 8. Budapest: Akadémiai Kiadó, 49-70.

Mérei Ferenc (1967a). Nagy László élete és munkássága. In: Uő: 1989a, 119-167.

Mérei Ferenc (1967b). A pár és a csoport. Csoportdinamikai kísérletek gyermekeken. *Pszichológiai Tanulmányok*, 10: 153-160. Lásd még uő: 1989b, 45-49.

Mérei Ferenc (1971a). *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Mérei Ferenc (1971b). Henri Wallon élete, munkássága, pszichológiája. In: Wallon, 13-55. Újabb kiadása in uő: 1989a, 51-84.

Mérei Ferenc (1972). Kurt Lewin – 1890–1947 [Bevezető tanulmány]. In Kurt Lewin: *Mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok*. Szerk. Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán. Budapest: Gondolat, 5-40.

Mérei Ferenc (1974). A lelki élet társas meghatározottsága. G. M. Mead: A pszichikum, az én és a társadalom. In uő: 1989a, 195-210.

Mérei Ferenc (1975). A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika – Kurt Lewin pszichológiája. In: Lewin, 1975, 7-53.

Mérei Ferenc (1981). A bujdosó lelkiismeret. A magyar pszichológia helyzete. *Kritika*, 11: 13.

Mérei Ferenc (1985). *Lélektani Napló I–IV*. Szerk. Forgács Péter. Budapest: Művelődéskutató Intézet. Új kiadása egy kötetben: Mérei Ferenc: *Lélektani Napló*. Budapest: Osiris, 1998.

Mérei Ferenc (1985a). *Lélektani Napló I. Az utalás lélektana*. Szerk. Forgács Péter. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

Mérei Ferenc (1985b). *Lélektani Napló III. Az implikált tudás az álomban*. Szerk. Forgács Péter. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

Mérei Ferenc (1987). A perem-helyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr. *Pszichológia*, 7(1): 1-5.

Mérei Ferenc (1989a). *Freud fényében és árnyékában*. Szerk. Gerő Zsuzsa. Budapest: Interart.

Mérei Ferenc (1989b). *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikai szociálpszichológia köréből*. Szerk. Gerő Zsuzsa, Fischer Eszter. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mérei Ferenc ([1948] 1995). Az iskolai érettség problémája. *Thalassa*, 6(1–2): 243-248.

Mérei Ferenc – Binét Ágnes (1987). *Gyermeklélektan*. Budapest: Gondolat.

Mérei Ferenc – Szilágyi János ([1972] 2006). Kettesben. Szilágyi János interjúja Mérei Ferencsel. In: Borgos, Erős, Litván (szerk.), 279-290.

Moscovici, Serge (1961). *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: PUF.

Nemes Livia (2006). Gyermeklélektan és gyermekábrázolás Mérei Ferenc műveiben. In: Borgos, Erős, Litván (szerk.), 65-70.

Papp István (2002). A Nékosz legendája és valósága. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák a 20. századi magyar történelemről*. Budapest: Osiris, 309-338.

Pataki Ferenc (1989). Elnöki megnyitó. [Mérei emlékülés]. In: Bagdy, Forgács, Pál (szerk.), 20-23.

Pataki Ferenc (1998). *A tömegek évszázada*. Budapest: Osiris.

Pataki Ferenc (2005). *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris.

Pataki Ferenc (szerk.) (1969). *Csoportlélektan*. Budapest: Gondolat.

Pléh Csaba (1998a). *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi.

Pléh Csaba (1998b). Pókok a hálóban. A hálózati gondolat a pszichológiában. *Jel-Kép*, 4: 93-100.

Pléh Csaba (1999). A pszichológus, aki tud írni. *BUKSZ*, 11(1): 73-75.

Pléh Csaba (2002). Utószó. In: Harkai Schiller Pál: *A lélektan feladata*. Budapest: Osiris, 297-307.

Pléh Csaba (2003). Az elbeszélte történelem a pszichológiában. In: Uő: *A természet és a lélek*. Budapest: Osiris, 221-237.

Politzer, Georges (1947). *La crise de la psychologie contemporaine*. Paris: Éditions Sociales.

Politzer, Georges (1968). *Critique des fondements de la psychologie*. Paris: Presses Universitaire de France.

Politzer (1983). Az absztrakt és a konkrét kettőssége a pszichoanalízisben és a konkrét pszichológia problémája. In: Pléh Csaba (szerk.): *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény II*. Budapest: Tankönyvkiadó, 376-391.

Révész Géza (1939). Az alkotó munka egyéni és kollektív tényezői. *Századunk*, 12(6): 214-222.

Révész Géza (1986). *Tanulmányok*. Vál., előszó: Csillagné Gál Judit. Budapest: Gondolat.

Roudinesco, Élisabeth ([1986] 2005). *Le bataille de cent ans. Histoire de la psychanalyse en France*. Vol. I–II. Paris: Seuil.

Sáska Géza (2004). Az alternatív pedagógia posztoszocialista győzelme. *Beszélő*, 9(12): 20-29.

Szőke György (1992). Egy jövő illúziója. *Köztársaság*, 32: 42-43.

Szvetelszky Zsuzsanna (2006). A társas mezőktől a hálózattudatig. *Magyar Tudomány*, 51(11): 1353-1356.

Tomori Viola (1935). *A parasztság szemléletének alakulása. A parasztság szemléletének és eszméltségi fokának lélektani vizsgálata*. Szeged: Szegedi Fiakok Művészeti Kollégiuma (23. kiadványa)

Vajda Zsuzsanna (1988). Ordinancia – egy elfelejtett Hermann-kísérlet nyomában. *Pszichológia*, 8(3): 447-455.

Varóné Tomori Viola (1971). A korszerű társadalomlélektan kibontakozása. *Korunk*, 9: 1334-1344.

Veres András (2006). Mérei Ferenc művészetlélektani munkássága. In: Borgos, Erős, Litván (szerk.), 211-241.

Vitányi Iván (1979). A szociálpszichológia határai és lehetőségei. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36(4): 385-392.

Wallon, Henri (1951). Sociologie et éducation. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, X: 19-33. Újabb kiadás: *Enfance*, 1959/3-4. 324–333.

Wallon, Henri (1971). *Válogatott tanulmányok*. Szerk., és bev.: Mérei Ferenc. Budapest: Gondolat.

Zazzo, René (1980). *Pszichológia és marxizmus. Henri Wallon élete és műve*. Ford. Mérei Ferenc. Budapest: Gondolat.

Zemplén Gábor (2004). Átélt helyett élet. Harkai Schiller Pál: A lélektan feladata. *BUKSZ*, 16(1): 23-29.